

© Stekovic Gáspár

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Ambrus Judit, Barabás András, Czeglédi András, Margócsy István, Trencsényi Balázs.
Munkatársak: Bojtár Endre, Kovács János Mátyás, Szilágyi Ákos

Kőrizs Imre • Komoróczy Géza

Michael Schudson • Stefan Auer

Rakovszky Zsuzsa • Nádasdy Ádám

Lázár Bence András • Vásári Melinda

Kovács Lea

KŐ, JEL, OSZLOPOK

2017. 9. szám

Ára: 700 Ft

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Bojtár Endre 1940–2018

E SZÁMUNK SZERZŐI

Auer, Stefan (1964) történész, politológus, a Hongkongi Egyetem professzora

Kovács Lea (1981) szociálpolitikus, fotós

Komoróczy Géza (1937) hebraista, történész

Kőrizs Imre (1970) költő, műfordító

Lázár Bence András (1989) költő

Nádasdy Ádám (1947) költő, műfordító, nyelvész

Rakovszky Zsuzsa (1950) író, költő

Schudson, Michael a Columbia Egyetem újságírás- és szociológia professzora

Vásári Melinda (1986) irodalmár, tanár, kortárs prózával foglalkozik

E számunkat Kovács Lea fotóival illusztráltuk, a hátsó borítón levő képet Bojtár Endréről Stekovics Gáspár fotózta.

Búcsúzunk Énekes Zoltántól (1965–2018). Sok segítséget kaptunk tőle az utóbbi években. Köszönjük!

Március 4-én Arany-nap lesz a 2000-rel a Petőfi Múzeumban.

Március 6-án 2000 Akadémia a Nyitott Műhelyben.

A 2000 folyóirat nagy örömmel venné, ha adója **1%-át** a lapunknak ajánlaná fel.

Adószámunk: 18244274-2-41

Köszönjük!

Még a kutya is 2000-t olvas!

Mit szólna egy fél éves 2000-előfizetéshez? Utaljon **3000 forintot** bankszámlánkra, s lapunk postán indul útjára Önhöz!

Bankszámlaszámunk:

K&H Bank Zrt., 10201006-50165757-00000000

Ha utal, írja meg postacímét a ketezer.lap@gmail.com címre.

Köszönjük!

A 2000 egyes számai kaphatók a lapárosoknál, az Írók Boltjában, a Magvető Cafében és az Atlantisz Könyvszigeten.

2000

I R O D A L M I É S T Á R S A D A L M I H A V I L A P
29. ÉVFOLYAM 9. SZÁM

Kőríz Imre: Versek	2
Komoróczy Géza: <i>Bojtár Endréről és útjelzőiről</i>	5
Michael Schudson: <i>Létezhet-e még professzionális újságírás – túl az igazságon, Trumpon és a Twitteren?</i>	11
Stefan Auer: <i>A szuverenitás visszanyal</i>	23
Rakovszky Zsuzsa: <i>Három kép a város történetéből</i>	39
Nádasdy Ádám: <i>A Márk-változat</i>	50
Lázár Bence András: Versek	53
Vásári Melinda: <i>„Pillanatfelvétel a recehártyán”</i>	56
Kovács Lea fotói	

FELELŐS SZERKESZTŐ: MARGÓCSY ISTVÁN

SZERKESZTŐK: AMBRUS JUDIT, BARABÁS ANDRÁS, CZEGLÉDI ANDRÁS, TRENCSENYI BALÁZS

MUNKATÁRSAK: [BOJTÁR ENDRE] KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS, SZILÁGYI ÁKOS

OLVASÓSZERKESZTŐ: AMBRUS JUDIT **LAPTERV:** SZÜTS MIKLÓS

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: [BOJTÁR ENDRE] HERNER JÁNOS, HORVÁTH IVÁN, LENGYEL LÁSZLÓ, TÖRÖK ANDRÁS

KORÁBBI SZERKESZTŐINK, MUNKATÁRSAINK: KÁLMÁN C. GYÖRGY, NAGY MÓNICA ZSUZSANNA

[RÉTI PÉTER] SZÜTS MIKLÓS

LEVÉLCÍM: 1380 Budapest, Pf.: 1090. **E-MAIL:** ketezer.lap@gmail.com **INTERNET:** www.ketezer.hu

FACEBOOK: <https://www.facebook.com/2000IrodalmiEsTarsadalmiHavilap>

KIADJA A MENTOR IRODALMI ALAPÍTVÁNY. FELELŐS KIADÓ: CZEGLÉDI ANDRÁS.

KÉSZÜLT GOUDY ÉS OFFICINA BETŰKKEL. TÖRDELÉS: SÖRFŐZŐ ZSUZSA.

NYOMDAI NYOMÁS, KÖTÉSZET: ADUPRINT KFT. FELELŐS VEZETŐ: TÓTH BÉLÁNÉ

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK AZ ÍRÓK BOLTJÁBAN.

TÁMOGATÓNK: NEMZETI KULTURÁLIS ALAP

Kőrizs Imre

NINCS MENTÉS

(emlékvers)

Csak a kurzor villog:

ELÉGIA

Bojtár Endre emlékének

I.

Nem ide indultam.

Nem a modern vasúti viadukt alá,
amely úgy néz ki, mint a távol-keleti megapoliszok
belvárosi elevated roadjai,
hanem a margitszigetnyi parkba, túl a folyón,
de rabul ejtett a piszkos, recsegő murvatenger
univerzuma, a tömege, a struktúrája,
vetemedéseivel, leletszerű, rozsdás söröskupakjaival,
a gyenge légmozgástól vibráló, ásványvizesüveg-címkéivel –
rajtuk néhány idegen szó nyelvemléke
vagy egy Parkinson-kórosan remegő szép, kifakult női arc –,
nyalábokban koszolódó papírsebkedő-csomagjaival,
habos nejlonszatyor-gejzírjeivel,
szupernóvaként villogó alufóliamorzsáival.

Ez a rozsdáövezet plein airjébe összehordott
és itt hagyott világ nem érdekes, csak a galamboknak,
amelyek a dinoszauruszivadékok mozdulataival,
csordában tallóznak a ritkás szeméten.

Valami úgy múlt el itt,
félórányira az óváros tornyai falára
aranybetűkkel írt disztichonoktól,
hogyan meg sem történt.

Csak a természettudományok ismétlik történeteiket
az eldobott palackok üvegházának falán lecsapódó párával
meg a kupacokon lakmározva
vagy szaporodva gyülekező legyekkel,
bár néha az alumíniumdobozok gyűjtögetői
megzörgetik a folklór mellékszólamát is.

A vasúti vezetékek kék kottájából
olykor egy-egy vonat is rövid indulót dübörög
a legyőzött tölgyfalevelek
csak tábornokokból álló hadseregének.

Annyi mindent találtam,
de ha csikorogva elmegyek innen, nem hagyok itt semmit,
csak némi aprópénzt, egy fél szivart
meg egy üres tintáspatront.

II.

Aztán mégis feljöttem ide, a hegyoldalba,
ahol a külváros hátországa,
duty free-illatú plázákból öltözködő törzsem tagjai
élik a mély béke vasárnapját.

A planetárium dzsámijának tövében
a fényképezőgéppel felfegyverkezett
anyák objektívjei akkorák, mint a kürtös kalács.

A part nejlonszalagokkal körülkerített
szorítójában friss fű küzd a túlélésért.

A tó közepén szökőkút víztüskéje porlik.

Hirtelen lesz a délutánból este.
Korallosodnak a lombhullatók.

Magamra hagynak a röhögő vadkacsákkal,
de aztán szárnyas pezsgősüvegekként
azok is továbbrepülnek valahova.

Nem találtam itt semmit,
mégis úgy megyek el, hogy mindent itt hagyok.

Bojtár Endréről és útjelzőiről

Az úgy volt,* hogy Bojtár Endre, akinek a könyve (*Útvesztők, útjelzők*, 2015) miatt gyűltünk össze: hogy Bandi bizonyos idővel ezelőtt megkért, mutassam be a könyvét, azzal, hogy az általam eszközendő bemutatás után majd Mészáros Sándor és én beszélgetünk vele. Ez állt a meghívón is, amelynek hívására most az Írók Boltjának emeleti helyisége megtelt érdeklődőkkel. De ő utóbb, a rá mindig jellemző szerénységgel, nem érezte elégnek vagy elég súlyosnak azt, hogy mi ketten mutassuk be könyvének különböző oldalait, magyarul: aspektusait, és ezért szakértőket kért föl,** akik majd behatóbban beszélnek ezekről az aspektusokról. Ezt hívják *second thought*-nak, mely utólagos gondolat gyakran jobb, mint az első, amit papírra vetett az ember. És minthogy a komoly szakértők, barátaink, való-

ban itt vannak, én fölmentve érzem magam az eredetileg nagyobb szabásúnak vélt feladat alól.

Ezennel tehát bemutatom a könyvet, itt van (*felmutatja*). Szép. Nagyobb formátum, mint a regények vagy esszékötetek, kisebb, mint a tudományos könyvek, súlyos (konyhai mérlegen 988 gramm), papírkötés (de ha keveset forgatjuk, nem esik szét), 581 oldal, mind tele betűkkel. Van kiadója, ez a Kalligram, van a hátán fülszöveg (alatta Szilágyi János György neve), van tervezője (Herner János, aki Bojtárral és másokkal együtt a 2000 alapító szerkesztője volt), van ára is, annyi, amennyi, alig több, mint amennyi az előjegyzés volt, és a szokásos kedvezményeket is meg lehet kapni rá. Akinek még nincs meg, sürgősen vegye meg, mert ha az *auf-lag* elfogyott, már nem lesz kapható.

Most már „kissé magasabban” (*paulo maiora canamus*): azt mondhatom, hogy ez egy nagyon jó könyv. Fontos, tartalmilag is súlyos, nagyon sokoldalú könyv. A minap megnéztem a Széchényi Könyvtár katalógusában:

* Az Írók Boltjában tartott könyvbemutató, 2015. november 20-án. Nyomtatásban nem jelent meg.

** Klaniczay Gábort, Balogh Magdolnát és Farkas Zsoltot.

Bojtár Endre neve alatt 180-velahány tétel van. Ebben benne van Bojtár B. Endre (a szerkesztő), Bojtár Péter (a fordító, s a jelen kötet szerkesztője), sőt még a nekem oly kedves Ancinak (Bojtár Anna) is egy-két tétele, és sok-sok fordítás. De alapjában véve – úgy látom, lassan jön felfelé a lépcsőn a szerző, meg kell fontolnom a szót –, de alapjában véve ez a témérdek bibliográfiai tétel mégis Bojtár Endre munkásságát regisztrálja.

Otthon, a saját könyvespolcaimon, illetve néhányat csak a katalógusban, körülbelül tizenöt igazi könyvét, tartalmilag komoly könyvét számoltam meg, önálló köteteiket. Vannak közöttük kimondottan politikai jellegű könyvek, amelyek a rendszerváltás pillanatában Litvániának a helyzetét, közelmúltját és politikai alakulását vizsgálták (*Európa megrablása*, 1989; *Litván kalauz*, 1990). Ezek kortörténeti, politikai esszék, szaktörténészre valló, még ha ő nem is az, hely- és forrásismeret alapján. Bojtár újjbegyében érezte és érzi a baltikumi világot. Nem véletlen, hogy annak idején nagyköveti vagy attaséi állásra is deszignálva volt valahol a Baltikumban (Litvánia?) – kinevezését magyar belpolitikai elmozdulások tették lehetetlenné; szerintem így jobban járt. De hasonlóan intim ismerőse a lengyeleknek, cseheknek. Az orosz irodalom egy részének. Stb. Fordításai ezekből a nyelvekből, régi és kor-

társi szövegek, ha némelykor csupán pénzkeresetet szolgáltak is (hogyan másképp éljen meg egy kezdő irodalomtörténész a hatvanas években?), összességükben, hosszú távon gazdag szellemi termést hoztak: Bojtár egyenként is, összehasonlításban is (a bűvös szó: *komparatisztika*) megismerte a kelet-európai országokat, kulturális, irodalmi törekvéseiket, íróikat, az utóbbiak közül többekkel össze is barátkozott, ami nem feltétlenül árt a tudományos elemzésnek, és legalább olykor elfogult is lehetett. Továbbá, vannak Bojtárnak irodalomtudományi, talán inkább úgy mondanám, irodalomelméleti munkái, amelyek meghökkentően eredetiek, meghökkentően alapos nemzetközi olvasottságról, tájékozottságról tanúskodnak, legfőképpen pedig probléma-érzékenyek. Ide sorolom *Egy kelet-európeér az irodalomelméletben* című cikkgyűjteményét (1983), bár nemcsak *strukturalizmus* és hasonló idegen szavak vannak benne, egyebek is, például, elméleti dimenziójú kritikák kortárs írókról (Tandori, Konrád, Esterházy). Tandoriról írva, 12 teljes oldalon mellékeli a „Godot” teljes *aero-mobil*-ját, amely valóságos íróasztal-turizmus, illik egy tudóshoz, aki mégiscsak többet ül (Eötvös-collegiumi szlengben: seggel), mint repül vagy szárnyal.

Azt hiszem, hogy mindezek mellett is Bojtár főműve a *Bevezetés a*

baltisztikába című, most már majdnem húszéves könyve (1997), amely két évvel később angolul is megjelent. A könyv történelmi, vallás- és egyháztörténeti, etnikai identitás-problémákat tárgyal, egészen mélyrehatóan, egészen sokoldalúan. Erről itt ennyit.

Lassan eljutok ehhez a mostani könyvéhez, amely körülbelül a 2014. évi állagfelmérése munkáinak. A könyv nem adja meg a cikkek eredeti közlési helyét, nem ad mellettük évszámokat, mintha azt sugallná, hogy minden *mai*. És tényleg; ha keletkezését tekintve nyilván nem is, de hangját és mondanivalóját tekintve biztosan az. Ebben a könyvben is a baltisztikai dolgozatok állnak a súlypontban. A könyvnek, Bojtárra jellemzően, ellentétre épülő, de humort is felvillantó címe van, fentebb már említettem: *Útvesztők – útjelzők*. A szerkezet is hasonló szellemű. A tartalomjegyzéket nézve (ez, szerencsére, van), először egy ilyen fejezetcímet látunk, kis kezdőbetűvel szedve, hogy: „elméletileg”, majd lejjebb ezt: „összehasonlításuképpen” (azaz a komparatiztika, magyarul újjászülvé). Ez a két fejezetcím fogja közre a „baltisztikát”. Az elmélet részben van elrejtve egy izgalmas műhelytanulmány is Bojtár litván szótáráról. Az utolsó fejezetben pedig alkalmi, de úgy mondhatnám, maradandó, esetenként talán tartós életre számító írások Nádasról, Esterházyról, Horatius fordítása ürü-

gyén Kőríz Imréről, de a legzengőbb (pátosz!) hangon Stoll Béláról, a szövegkritika nagymesteréről, klasszikusáról, barátunkról. Bojtár szeretettel, azaz tisztelet nélkül ír Esterházyról, mit ír, köztöködik vele – de megtudjuk, szerinte mi a *Javított kiadás*-ban a jelentések ára; nem mondom meg, tessék elolvasni (mellesleg, az a benyomásom, hogy Bojtárnak a *kissregény* volt a nagy Esterházy), és megtudjuk, mint a többi kortársról, mint Bojtár korábbi könyveiben Bulgakovról, Norwidról, Miłoszról, mi a nagy irodalom.

De mindezen csemege mellett is az *Útvesztők, útjelzők* szellemi súlypontja mégiscsak a baltisztika. Nos, hiába kelti *ballisztikai* (© Esterházy, Bojtárral csúfolódva) kutatásaiban Bojtár – jogosan, indokoltan – azt a látszatot, hogy történettudományi (nyelvészeti, egyháztörténeti stb.) szakmunkákat ír, látszik a (gör.) *belosztaszisz*, (lat.) *ballista* (hadtudományi szakkifejezés: nyílkilövő állvány), amelynek irányzéka messzi célra van szegezve. Bojtár a balti népek történetében alapjában véve egy olyan morfológiai jelenséget ismert föl, amely jelenség az egész világtörténelmen végigvonul. A nyelvek, népek vagy ethnikumok, territóriumok (territoriális államok) létének képlékenységét: szüntelen alakulását. Ez a felismerés releváns az ókori Kelet történetének kutatásában éppúgy, mint a napjainkban,

szemünk előtt lejátszódó folyamatok megértésében. Bojtár szeretett Litvániájának hol államszervezete nem volt, hol országa, hol lakossága és nyelve, írásbelisége is csak a kora-újkorban bontakozott ki az indo-európai, majd balti egységből, a lengyel–litván unióból: és ma van Litvánia, litván lakossággal, litván nyelvvél (lásd Bojtár szótárát), litván irodalommal. Hasonló folyamatok játszódtak vagy játszódnak le szinte szemünk előtt északi és déli, keleti és nyugati szomszédságunkban, gondoljunk a szlovák vagy a bosnyák, a ruthén (ruszin) vagy az osztrák (!) nép történetére. És a Közel-Keleten is, lásd a kurdokat, akiknek hosszú történelme van, de országuk még nincs, vagy lásd a síitákat, akik lehet, hogy „nép”. És hát a magyar történelemben is, az őstörténet vagy az őstörténeti fantazmagórák helyett az egyetlen megfontolásra érdemes modell az ethnogenezis, nincs természetől fogva létező nyelv és nép, nincs a balti istenektől vagy Hadúrától, esetleg Máriától „nekünk” (litvánoknak, magyaroknak stb.) adott terület, a magyar nép ma is alakul, mint ahogy más népek is – ezt 2015 novemberében, amikor a Közel-Kelet megmozdult, fölösleges részletezni. Bojtár baltisztikai tanulmányai, korábban és ebben a könyvében is, mondhatni, a jelen legaktuálisabb problémáját történelmi, világtörténelmi perspektívában tudják bemutatni.

Korunk legnehezebb problémája, a nacionalizmus. A nacionalizmus a XIX. században progresszív irányzat volt, amelynek új nemzeti nyelveket, nemzeti irodalmakat köszönhetünk. Gondolhatunk akár anyanyelvünkre, a magyarra is, ha valaki egymás mellett olvassa, teszem azt, Besse nyeit és Arany Jánost, akkor tudja, hogy a mai magyar irodalmi nyelv is a XIX. században kezdett kialakulni. Ma a nacionalizmus ellene szegül az integrációnak, zárt szobában lehetlenné akarja tenni, hogy együtt lélegezzünk a világgal. A nacionalizmus olyan probléma, amelynek részesei vagyunk, és amelyet éppen ezért történelmi perspektívában kell látnunk. Na, Bojtárnál ezt a perspektívát lenyűgöző anyagfeltárással kapjuk meg, lebilincselően olvasmányos irállyal. Ez az új könyve.

Vannak, akik egész életükben egy dologgal foglalkoztak, de azért kicsit unalmas hatvan-hetven éven keresztül ugyanazon az egy dolgon ülni. Bojtár, mondjuk, ötven éve ül igen sok dolgon. És még valami, ami eddig nem került szóba, de szeretném szóba hozni: Bojtárnak vannak hősei. Nemcsak a régi történelemben vagy az irodalomban, de személyes hősei is. Ebben a könyvben Václav Havel az egyik, aki mint ilyen jelenik meg. Ha jól emlékszem, a másik, akit vele kapcsolatban említeni

szeretnék, ebben a könyvben talán egyáltalán nem tűnik fel, de ha valaki olvasta Rudolf Chmelnek, az utolsó budapesti csehszlovák nagykövetnek a Kalligramnál magyarul megjelent kötetét (*Jelen és történelem*, 2014), ott Rudi egy hosszú interjúban beszél magyar barátairól. Ebben a sorban Göncz Árpád az első, de benne van Bojtár is. Az ő esetében tehát nem pusztán arról van szó, hogy valaki olvassa a cseh irodalmat és lefordít egy-két kedvenc szerzőt, hanem arról, hogy valóban közvetít, hogy benne él abban a világban, amelyik a szomszédainkhoz vagy a Baltikumhoz kapcsolódik, amelynek egyik tartománya az irodalomtudomány vagy a komparatiztika. Bojtár könyve ebben az értelemben is egy eleven személyiség eleven tanulmányainak gyűjteménye.

A papíromra, amelybe elfelejtettem belenézni, fel volt írva Voigt Vilmos neve. Öt évvel ezelőtt, amikor Bojtár 70 éves volt, az Irodalomtudományi Intézetben kiadtak egy vékony kis füzetet, úgynevezett *Festschrift*-et vagy ünnepi kötetet, *Borostyánkő* címmel (2010). Ebbe Vili tőle szokatlan oldottsággal tárgyalja Bojtárnak nem is annyira a munkásságát, inkább a személyiségét. Rá jellemző módon leginkább azt, hogy Vili csodálatosan gazdag életéhez Bojtár melyik ponton, mivel, hogyan járult hoz-

zá. Nem tudom, itt van-e most Vili? (*Nincs.*) Szóval, van ebben az írásban egy fantasztikusan találó megjegyzése, amely nagyon jól jellemzi Bojtár egész munkásságát. Azt mondja, hogy Bojtár aleatorikus természet. A tárgyi asszociáció a kockadobás, azaz hogy Bojtár véletlenül találja meg a tudományos kompetenciáján belül azokat a konkrét témákat, amelyekben, hadd mondjam kissé nyeglén, megnyilvánul. Minden dicséret Voigt Vilmosnak, aki ezt a jó kifejezést kitalálta.

Mindannyian megérdemeljük, hogy kicsit gúnyosabban, ironikusan beszéljünk vagy mások beszéljenek a munkáinkról, akár egymásról, akár saját magunkról. De hozzátehetem azt is, hogy Pálfalvi Lajos, aki az ÉS-ben pár hete recenziót írt Bojtár könyvéről („Miféle kocsmán akarnak ezek túllépni?”, *Élet és Irodalom*, 59, no. 37, 2015. szept. 11), azt mondja, hogy Bojtár kétségbe vonja a tudományos tevékenység értelmét vagy létjogosultságát. Na most, ez éppen magának a tudományos tevékenységnek a lényege, ti. az, hogy az ember állandóan kételkedik abban, hogy – mondjuk, elemi szinten – jó-e egyáltalán, amit csinál. Ennél mélyebben, hogy van-e értelme éppen ezt csinálni? De van egy még mélyebb fokozat is, amikor azt kérdezi az ember, hogy van-e egyáltalán értelme élni? De ez aztán magától megoldódik előbb-utóbb.

© Kovács Lea

Létezik-e még professzionális újságírás – túl az igazságon, Trumpon és a Twitteren?

Létezik-e még professzionális újságírás – túl az igazságon, Trumpon és a Twitteren? Amennyiben az előadó mondanivalója címét kérdés formájában fogalmazza meg, jogos, ha a hallgatóság a gondolatmenet valamely pontján választ vár tőle. Ám a cím rögtön négy kérdést is felvet. Az első kérdést elrejtettem. Az első kérdés ugyanis az, mit értünk professzionális újságíráson? Egy idősebb kollegám évekkal ezelőtt arra panaszkodott, hogy bármit írok, mindig ugyanarra a következtetésre jutok: „a dolgok bonyolultabbak, mint gondolnád”. Azt kell mondjam, igaza volt. Ma viszont úgy gondolom, hogy vannak dolgok, amelyek egyszerűbbek, mint képzeljük. Azt állítom, hogy a professzio-

A 2018. január 11-én, a CEU-n elhangzott előadás írott változata. Az eredeti angol szöveg a szerző *Why journalism matters* (Polity Press, Cambridge, UK) című esszékötetében jelenik meg, a kiadói tervek szerint idén ősszel.

nális újságírás túl fogja élni a tények utáni (*post-truth*) korszakot, ugyanis valójában nem egy tények utáni korszakban élünk, és hogy mindenképpen túl fogja élni Donald Trumpot. Végül pedig megmutatom, hogy a professzionális újságírás máris bebizonyította: a digitális korszakhoz nemcsak alkalmazkodni képes, de fejlődni is tud benne.

Mit nevezünk professzionális újságírásnak, és hogy alakult ki?

Ha a politikai „híreknek” vagy „újságírásnak” feltétele egyfajta biztos menedék az eltérő vélemények ütköztetésére a nyilvános szférában, akkor mindez az 1700-as években jött létre, ám akkor is csak néhány helyen. Ha riporterek alkalmazását értjük rajta bármiféle dokumentum, ismeretlen eredetű hír vagy kóbor cikk kinyomtatása helyett, akkor az

1800-as évekig nem igazán beszélhetünk újságírásról. A történész David Nord talált valamit az 1700-as évek első felének brit-amerikai gyarmatain, amit „tudósításnak” nevez, azonban nem újságokban. Nord a tudósítást ekként határozza meg: „közérdeklődésre számot tartó, kurrens információ összegyűjtése többé-kevésbé formális, rendszerezett módon”. Nord egyik példája a bostoni illetőségű orvoshoz, Dr. William Douglashoz kapcsolódik, aki az 1730-as években „kitartó erőfeszítéssel gyűjtötte a megbízható, összehasonlítható, tényszerű adatokat” egy diftéria-járvánnyal kapcsolatban. Ebben a tárgyban könyvet is kiadott, miközben a járvány még tombolt. Thomas Prince lelkész pedig az 1740-es években körlevélben szólította fel New England protestáns lelkészeit, hogy „részletes jelentést tegyenek az összes városban a vallási ébredés mértékéről”. Az 1740-es évek stílusában végzett *crowdsourcing* során arra biztatta tudósítóit, hogy „fogalmazzanak annyira figyelmesen és szabatosan”, amennyire csak lehetséges.

A fenti példák jól mutatják a szervezett megfigyelés hangsúlyozását, valamint az adatokra és a hitelességre irányuló igényt. Az újságok ekkor azonban még nem voltak ilyen „korszerűek”. Inkább miscellaneák, azaz egymás mellé helyezett vegyes írá-

sok voltak. Gyűjtemények. Londoni újságok cikkeit nyomtatták ki újra. Legjobb esetben politikai propagandával szolgáltak. De semmi esetre sem tudósítottak.

A 19. században néhány újság elkezdett riportereket alkalmazni, hogy be tudjanak számolni a helyi hírekről, a század közepén pedig néhány helyen már külföldi tudósítót is felvettek. A 19. század végére az amerikai újítások váltak meghatározóvá, különösképpen egy, az európai újságírók által lenézett gyakorlat: az interjúk készítése. Lenézték a műfajt, mert a tudósításra helyezte a hangsúlyt az emelkedett stílusú esszék helyett. Ráadásul társadalmi egyenlőséget feltételezett az egyszerű riportert és a kormányhivatalnok között. Amerikai újságírók az 1880 és 1920 közti időszakban létrehozták a modern nemzetközi újságírói diskurzus alapvető eszköztárát azáltal, hogy bevezették a *summary lead* alkalmazását. Ahelyett, hogy időrendi sorrendben tudósítottak volna a nemrégiben lezajlott eseményekről, az amerikai cikkek egy olyan bekezdéssel indítottak, amely összefoglalta a történet legfontosabb vagy leginkább hírértékkel bíró jellemzőit. Ez megkímélte az olvasókat attól, hogy túl sokat kelljen olvasniuk, amíg elérnek a lényegig. Ugyanakkor megerősítette az újságírók autoritását a valóban lényeges dolgok meghatározására.

Feltételezem, hogy az emberek mindig is kíváncsian faggatták az utazókat mindarról, amit máshol láttak és hallottak. Mégsem azért jött létre az újságírás, mert az emberek mindig is kíváncsiak voltak az újdonságokra. Ahogy a szonáták sem azért születtek meg, mert a „hegyek megelevenednek a zenén keresztül”, és a természettudományi kísérletek sem azért jöttek létre, mert az embereket mindig érdekelte a természet. Az újsághírek, csakúgy, mint a szonáták vagy a kísérletek, a modern kultúra alkotóelemei, s 1600 és 1800 közöttre tehető születésük. Az újság mint kulturális forma azért bírt különleges jelentőséggel a demokrácia számára, mert általa, valamint a nyilvános gyülekezési helyeken – kocsmák, kávéházak – keresztül született meg az, amit Jürgen Habermas „nyilvánosság” nevezett.

Az első újságok mind Európában, mind Amerikában javarészt politikai irányzatok és pártok révén, azok érdekében és finanszírozásával működtek. Ám az újságírás jellege idővel megváltozott. A 19. század elején kialakult a nagyra törő kereskedelmi sajtóüzletág, mely a század végére Amerikában és Nagy-Britanniában is egyre sikeresebbé vált. Hirdetési rovataira sóvárogtak mindazok az üzleti vállalkozások, melyek az újság olvasóközönségére pályáztak. Az üz-

leti alapú újságírás elindulásában az Egyesült Államoknak volt vezető szerepe, ám csakhamar a brit újságírásban is bekövetkezett az esszéisztikus stílus eltolódása a tudósítás műfaja felé. Mindkét esetben elmondható, hogy az újságírás eklektikus stílusok egyvelegét jelentette. Idővel egyre inkább kialakult az önálló újságírói hang, az önálló újságírói „szakmával” együtt. Vagy – hogy szerényebben fogalmazzunk – egy olyan „értelmezői közösség” jött létre, mely egymáshoz valamilyen módon (bárokban és pubokban, valamint korai szakmai szervezetekben) kapcsolódó tudósítókból és szerkesztőkből állt. A tudósítók elkezdtek magukra nem időszaki alkalmazottakként tekinteni – akik átmenetileg tudósítanak, míg regényírónak fel nem csapnak –, hanem olyan szakemberekként, akik büszkék szakmájukra, melynek minden titkát ismerik.

A britek és az amerikaiak a többiekénél korábban értek el erre a pontra. A holland újságok csak 1945 után fogadták el a hírek tállalásának „angol-amerikai szabályait”. Ekkor hagyták abba a nagy lélegzetű tudósítások írását, melyek időrendi sorrendben mentek végig egy-egy találkozó vagy más esemény pontjain. Ehelyett „rövid, tényszerű, érdekes riportokat” kezdtek írni, melyekben nyíltan tudtára adták az olvasóknak, hogy a tudósító mit tekint a legfontosabb információnak.

Marcel Broersma holland kutató így ír a holland újságírásról: „Az újságírástól (1945 után) már nem pusztán azt várták, hogy rögzítse az eseményeket, hanem azt is, hogy emelje ki a híreket az eseményből.” Meglepő ez a gondolat, miképpen az is, hogy csak 1945 után lett érvényes mindez a holland újságírásra.

Ahogy Daniel Hallin amerikai médiakutató írja, az amerikai újságírás az 1950-es években érte el azt a pontot, amikor a riporterek egyértelműen „elkötelezettebbekké váltak szakmájuk normái, mintsem a politikai eszmék iránt”. És ezzel egy mondatban összefoglalja azt, hogy mit értek professzionális újságíráson. A pártos elkötelezettség számára ott volt a szerkesztői oldal, ahol az újság kiadói kifejhették politikai nézeteiket, ám az újság többi része egyre inkább olyan oldalakból állt, melyeket a ténszerűsége, semlegessége, pártatlanságra és „objektivitásra” való törekvés uralt. Az 1920-as évekre az objektivitás az USA újságírásának nyílt szakmai ideáljává vált. Nem azért, mert az újságírók annyira vágyták volna elérni, hanem mert ezt tűnt az egyetlen mentőcsónaknak egy olyan veszélyes tengeren, ahol mindenünnen a propaganda és a PR cápai támadtak rájuk.

Ez a „csak a tényekre” összpontosító hozzáállás, vagy ahogy máshol neveztem, az *Objektivitás 1.0* kétszer került veszélybe a múlt század so-

rán. Először az 1960-as, '70-es években, amikor az a kritika fogalmazódott meg az újságírással szemben, hogy a hírekről szóló tudósítás éppen azáltal válik elfogulttá, hogy tárgyilagosságra törekszik – ugyanis elfogulttá válik azon források iránt, amelyeket az újságíró legitimnek ismer el. Legitim forrásnak pedig az esetek túlnyomó többségében a megválasztott vagy kinevezett kormányhivatalnok számított (és számít ma is), vagy pedig egy vezető párt politikai jelöltje. Ez nem jelenti azt, hogy a hírek mellőznék a vitát, de azt igen, hogy marginalizálják vagy kizárják a kívülállók hangját. Ezáltal az újságírás a hatalmasok kiszolgálójává válik.

Ezt a kritikát felerősítette a nyomtatott sajtó azon aggodalma, miszerint a televízió elveszi előle a közönséget, hiszen gyorsabban és elkötelezettebben közvetíti a ténszerű híreket. Így az 1970-es évektől a mai napig az újságírás az elemzés, értelmezés és tényfeltárás új modelljeit honosította meg. A tényfeltárás különösen akkor figyelemreméltó, amikor a sajtó olyan problémákra talál rá, amelyeket vezető politikai szereplők nem tematizálnak a nyilvánosságban. Ilyenek voltak az 1980-as évektől a katolikus egyház pedofilbotrányai, vagy 2017-ben a munkahelyi szexuális zaklatási botrány, melyet a *New York Times* tényfeltáró riportja robbantott ki.

Tehát az *Objektivitás 1.0* csúcán – tények, és csakis tények, pártatlanul bemutatva – az amerikai újságírók bevezették az *Objektivitás 2.0*-t. Leghíresebb eszköze a tényfeltáró újságírás. De ez csak egy részemele annak, ami történt. Anélkül, hogy bármit is elvonnánk Woodwardtól és Bernsteintől, valamint a *Washington Post* szerepétől a Watergate-ügyben, a tevékenységük egy nagyobb társadalmi folyamat része volt. Az amerikai újságírás és kultúra egyre kritikusabbá és szkeptikusabbá vált, s az újságírók ráébredtek, hogy a tények nem beszélnek magukért, hanem kontextusba kell helyezni őket. Kvantitatív szempontból az 1950-es években az USA vezető lapjai esetében a címlapsztorik 90%-a pusztán adatok gyűjteménye volt. Az 1970-es évek végére az ilyen címlapsztorik 50%-ra szorultak vissza, míg a maradék 50% már kontextusba volt ágyazva, elemzőbb volt és értelmező szándékú. Ez sokkal mélyebb változás volt és maradt, mint amilyennek gondolni szokás. Eredményeként az ország színvonalas lapjai sokkal kifinomultabb termékekkel álltak elő, mint amiket az újságok korábban bármikor is nyújtani tudtak.

Ez az átalakulás egy széles körű kulturális változás része volt az Egyesült Államokban és más fejlett társadalmakban. Az oktatásban megváltozott a hagyomány továbbadásának mikéntje és egyre erősödött a kriti-

kai gondolkodásra való ösztönzés. A 19. században és azelőtt, a felsőoktatás a gépies memorizálásból és a kanonikus szövegek osztályteremben elhangzó felolvasásából állt. A 20. század közepére a memorizálás a felolvasással együtt eltűnt. A tudomány, a kutatás és a kritikai gondolkodás vált meghatározóvá, az eredmény pedig – a kiugró tudományos fejlődésen túl – az általános, művelt szkepticizmus lett. A szkepticizmus meg a hagyományos kulturális tekintélyt fenyegette. Mindez sikerrel járult hozzá egy olyan közönség megteremtéséhez, amely alig várja, hogy lássa: a világ uralkodói meztelenek. Az 1960-as évektől a '90-es évekig az amerikai sajtó kétséget kizáróan egyre kritikusabban viszonyult az elnökjelöltekhez, és – ezt külön hangsúlyozni szeretném akkor, amikor mindenütt az ún. liberális média általános elutasításával lehet találkozni – az újságírók egyre kritikusabbá váltak *mindkét párt* elnökjelöltjeivel szemben.

A professzionális újságírás második nagy kihívása az elmúlt fél-században természetesen a digitális média forradalma volt, különösen a közösségi média egyre növekvő népszerűsége.

Egyre többen híreik jelentős részét a Facebookon, a Twitteren vagy más közösségi portálon gyűjtik be.

A terjedő pletyka, valamint a szakszerűen összegyűjtött, igazolt, a tények felől ellenőrzött (*fact-checked*) hírek közti relatíve egyértelmű megkülönböztetés sok új felhasználó számára már nem értelmezhető. Emberek a világ nagy részén sűrűn csatlakoznak a netre, telefonjukon böngészik a Facebookot, és hírekhez gyakran a barátaiktól vagy a barátaik barátaitól jutnak. A hírek, amelyeket barátaik barátai belinkeltek, származhatnak kétes hírportálokról éppúgy, mint professzionális hírszolgáltatóktól. De mi is pontosan az a probléma, kihívás, amelyet mindez magában rejt?

„Nem követem a híreket” – mondta nemrégiben egy tinédzser egy médiakutatonak. – „De a Twitter az majdnem olyan, mint a hírek. Az rajta van a telefonomon, amikor pedig a kezemben van a telefon, ösztönösen állandóan nézem. Ha valami történik, úgyis mindenki arról beszél a Twitteren.” A Twitter valóban „majdnem” olyan, mint a hírek. Széles hozzáférésű gyűjteménye a professzionális híreknek, a személyes pletykáknak, kommenteknek, megbízható információknak, véleményeknek és téves értesüléseknek. Hogy mindez milyen problémákat vet fel a professzionális újságírás számára, arra visszatérek előadásom végén.

Túl az igazságon

Ez egyszerűbb kérdés. Azt hiszem, értem, miért nevezhetjük korunkat az igazság utáni (*post-truth*) kornak. Felismertük, milyen törekények és időlegesek mindazok az igazságok, amelyekhez ragaszkodunk. Felismertük, hogy maga a tudomány ragaszkodik hozzá, hogy következtetéseit ellenőrizni kell – a tudósok ugyanis, ahogy ők fogalmazzák, „a ma rendelkezésre álló tudásuk alapján” jutnak következtetésekre; „ha az előzetes kutatásaik megerősítést nyernek”; „a ma elérhető adatok alapján”, és így tovább. Donald Trump nem ismeri fel saját nézeteinek határait, sem pedig annak veszélyét, hogy kizárólag egyetlen részrehajló hírforrást vesz figyelembe, amely pedig mindent megtesz, hogy hízelegjen neki. Úgy tűnik, elhiszi, hogy minden következtetése sziklaszilárd, még akkor is, ha másnapra megváltoztatja őket. Tökéletesen meg van győződve a feketéről hétfőn és a fehérről kedden. Ebből a szempontból akár külön örültnek is lehetne tekinteni, még ha elképesztően nagy hatalommal is bír. Azért marad felszínen, mert sok amerikai számára ugyanazok jelentik az ellenséget, akik ellen Trump harcol: az értelmiségi elit, a szakértők, a top egyetemeken diplomázottak és általában a bennfentesek. Hinni akarnak neki – de szerintem azért nem bolondok. Az ellenségeik

ugyan közösek, de nem hiszem, hogy osztanak Trump törekvéseit.

Egyikünk sem menekülhet a kollektív emberi tudás korlátai elől. Egyikünk sem menekülhet a saját szubjektivitása, a saját szempontjai elől. De sokan megpróbáljuk egy adott helyzetben. Pontosan tudjuk, hogy túlbecsüljük annak lehetőségét, hogy kedvenc csapatunk fogja megnyerni a hétvégén a meccset. Mégis fogadást kötünk a meccsre. Ha pedig pénzben fogadunk, általában hajlamosak vagyunk lebecsülni a saját részrehajlásunkat. Alábecsülhetjük az orvosok szakmaiságát, és mondhatjuk azt, hogy általában túlságosan sok gyógyszert írnak fel Amerikában, hogy meggazdagodjanak, ahelyett, hogy a gyógyítással foglalkoznának. De sürgősség esetén mégiscsak az ő kezükbe helyezzük az életünket, nem pedig a sajátunkba vagy valamely hozzátartozónkéba. Amikor egy diák tanácsot kér egy tanártól, vagy egy gyerek a szülőjétől, vagy egyik barát a másiktól, akkor a tanár, a szülő vagy a barát így válaszolhat: nem tudom megmondani, mit tegyél, de ha a helyedben lennék... Ez a gondolatkísérlet, azaz a „ha a helyedben lennék” éppen az arra irányuló erőfeszítést mutatja, hogy kilépjünk a saját nézőpontunkból.

Az igazság utáni korban még a legelvetemültebb posztmodernisták vagy posztstrukturalisták is orvo-

si tanácsért folyamodnak, ha megbetegednek. Ha a következő pillanatokban komoly fájdalmat érzel a mellkasodban, azt a fajtát, amiből szívinfarktusra következtesz (bár remélem, semmi ehhez hasonló nem történik veled), akkor mindketten pontosan tudjuk, hogy ahelyett, hogy kisétnél a teremből és egy bioboltba vagy egy templomba mennél, a lehető legsürgősebben fel fogod keresni egy kórház sürgősségi osztályát.

Mindaddig, amíg az emberek a hétköznapi életben és a vészhelyzetekben úgy viselkednek, mintha a szaktudásnak helye lenne az életünkben – annak a szaktudásnak, ami módszeres kutatásból és empirikus tapasztalatból, valamint a saját szubjektivitás mellőzése iránti elkötelezettségből áll amellet, amit legtöbben igazságnak nevezünk –, nem élünk sem ma, sem holnap egy igazság utáni világban. Mindannyian úgy viselkedünk, mintha a tények számítanának, és mintha lennének tökéletlen, de logikus eljárások a tények megismerésére. És a tények számítanak. A tények okoznak eseményeket, ahogy a következőkben meg fogom mutatni.

Túl Trumpon

Az amerikaiak kb. 60–65 százaléka várja a Trump utáni korszakot.

Legalábbis ennyi azon amerikaiak aránya, akik kifogásolják Trump elnökségét. Ez magában foglalja a Demokrata Párttal azonosulók túlnyomó többségét, valamint a republikánusok egy részét, akik egyedül azért fogadták el Trumpot, mert nyert, az ő támogatásukkal vagy anélkül.

Amennyiben Trumpot nem távolítják el a hivatalából közjogi felelősségre vonással (*impeachment*), akkor újraválaszthatják, ha a demokraták nem képesek megegyezni egy olyan jelöltben, aki széleskörű elfogadottsággal és kiváló politikai érzékkel rendelkezik. Lehetséges, hogy ez nem sikerül a demokratáknak? Sajnos, igen.

Én mégis látom a Trump utáni világot, ugyanis úgy tűnik, nem igazán sikerül bármilyen szándékát véghezvinnie, kivéve a nagyvállalatok adóterheinek csökkentését, ami nem fogja megkedvelteni őt senkivel, legfeljebb a milliárdos barátaival. Ő, de hiszen más vívmányai is vannak. Demoralizálta a külügyminisztériumot. Demoralizálta a titkosszolgálatot. Neil Gorsuch sikeres kinevezésével a Legfelsőbb Bíróságba erősen növelte annak esélyeit, hogy a bíróság korlátozza vagy kriminalizálja az abortuszt. Amennyiben ez megtörténne a következő három évben, akkor ez a kétszer elvált szexuális

sorozatzaklató, akinek nem tudunk bármiféle vallási érzületéről, és soha semmi komoly ellenérzése nem volt az abortusszal szemben, indulhatna, és valószínűleg nyerhetne is keresztény-konzervatív színekben.

Nem váltanak ki lelkesedéshullámot a bíróságok függetlenségének eltiprására irányuló törekvések sem: Trump támadásai olyan bírakkal szemben, akiknek az ítéletei egyébként nem érdeklik őt, senkit sem nyugtöztek le, a rajongóin kívül. És bár az emberek lelkesen gyűlöltek a médiát hosszú időn keresztül, a hírmédia elnyomását azért nem támogatják. Sőt, érezhető fellendülés figyelhető meg az elmúlt évben, ami az emberek médiába vetett bizalmát illeti. 2016-ban az amerikaiak 20%-a szavazott bizalmat az újságírásnak, ám ez 2017 nyarára 27%-ra ugrott. A televíziós hírekbe vetett bizalom szintén megnövekedett.

Talán az amerikaiak megértőbbek lettek 2017-ben? Hiszen a Kongresszus iránti bizalom is 12%-ra nőtt a korábbi 9%-ról – ami a médiába vetett bizalom fele. Dehogy! Nem minden intézményre terjed ki a bizalom – az elnök iránt táplált bizalom például csökkent.

Tudjuk, hogy az emberiség történetében a nagy előrelépések sokszor véletlen eseményeken múlnak. Egy hónappal ezelőtt Alabamában egy demokratát választottak szenátornak, 50 év óta először. Múlt hé-

ten Utah konzervatív republikánus szenátora, Orrin Hatch bejelentette, hogy nem indul újra. Minden valószínűség szerint Mitt Romney, a 2012-es republikánus elnökjelölt fog indulni helyette. Olyan republikánus ő, aki egyáltalán nem szereti Trumpot, viszont jelentős támogatótsága van a republikánusok közt. Egy kis összezárás a Kongresszusban megrendítheti tehát az elnök többségét. Fő támogatói még mellette állnak, de nem sikerült lefegyvereznie vagy megvásárolnia az ellenzékét.

Túl a Twitteren

Mai ismereteink alapján a Twitter lehet, hogy öt év múlva már nem fog létezni. Ám engem most nem igazán érdekel a Twitter, azt leszámítva, hogy az igazsághoz („truth”) és Trumphoz hasonlóan „t” betűvel kezdődik. Valójában fel szeretném tenni a kérdést, hogy marad-e hely a professzionális újságírásnak egy olyan világban, ahol ekkora mértékű az „online kommunikáció”. Hívhatjuk hálózati kommunikációnak is. Vagy kapcsolódó kommunikációnak (connective communication). Vagy akár interaktív kommunikációnak. Bárhogyan is nevezzük, úgy tűnik, kihívást jelent az erre szakosodott hírszolgáltatók számára.

Azt gondolom, komoly félreértésről van szó. Érvelésem pedig nagyon

egyszerű. Melyek azok az „újságírói tartalmak”, amelyek a törvény eszközeivel vagy a közvélemény erejével rákényszerítik az elnököt, a Kongresszust, a kormányzókat, a polgármestereket vagy a vállalatigazgatókat a válaszára? Megszámlálhatatlan mennyiségű online beszélgetéssel találkozunk az e-mailltól kezdve a Facebookon és a Twitteren keresztül egészen a különböző honlapokon megjelenő olvasói véleményekig, a TripAdvisoron írt értékelésekig, a „Mit várj a várandósságtól” témájú oldalakon a terhesség és gyermekágy témájában megjelenő végtelen kommentfolyamokig. Összességében ez a kommunikációs robbanás, úgy tűnik, leginkább akkor jár bámulatos előnyökkel, ha orvosi infók áramoltatásáról van szó, vagy ha reménytelen szerelem esetén tanácsra szomjazik az ember, ha információkra vágyunk az úticélunkról, vagy ha kapcsolatba szeretnénk kerülni olyan emberekkel, akik a miénkhez hasonló ritka betegségben szenvednek. De ebben az információs galaxisban vajon mennyi olyan szöveg termelődik, amelyet nem képzett újságírók jegyeznek, és amelyek ennek ellenére válaszra kényszerítik a hatalommal bíró egyéneket és intézményeket? A *Washington Post* újságírói járultak hozzá Michael Flynn elnöki nemzetbiztonsági tanácsadó lemondásához, a *New Yorker* működött közre Anthony Scaramuccinak, a

Fehér Ház kommunikációs vezetőjének bukásához; a *Politico* pedig, mely egy 2007-ben alakult, elsősorban online tudósító hírügynökség, és mára 500 alkalmazottal büszkélkedhet – tényfeltáró munkájával Tom Price egészségügyi minisztert ütötte ki. Mindhárom esetben – régi vagy újvágású – professzionális újságírók közöltek tényeket, jelentős következménnyel.

Hány alkalommal hatottak kényszerítő erővel akár a Fehér Ház, akár más hatalmi központok számára a nem professzionális újságírói erőfeszítések? Ezt a kérdést kutatás tárgyává kellene tenni, én bár nem végeztem el ezt a kutatást, de van egy hipotézisem: a hatalmasok ellen aligha léphet fel hatékonyan a nem professzionális kommunikáció. Vannak fontos kivételek, ám ezek a kivételek éppenséggel alátámasztják az állításomat. A #metoo a leghatásosabb és világméretben ható kivétel. De még ezt is professzionális újságírók indították. Amit nem szakmabeliek kezdeményeztek, az egyéni panasztevételek bizonyos férfiak ellen, akik hatalmukkal visszaélve szexuálisan molesztáltak – panaszok és jogi eljárások, melyeket általában a felek kölcsönös megegyezésével simítottak el. Más szóval a nyilvánosságra számot tartó panaszból magánúton elintézett titkok lettek – újra meg újra. A #metoo sikerét a *New York Times* és a *The New Yorker* hosszú hó-

napokon át tartó kutakodása alapozta meg.

Ugyanígy kerültek nyilvánosságra a katolikus papok gyermekbántalmazási ügyei is: szintén világméretű jelenségről van szó, amely az USA hírszolgáltatóinak kutatómunkája révén látott napvilágot. Amint egy fősodorbeli sajtótermék – a *Boston Globe* – meggyújtotta a szikrát, már az áldozatok által létrehozott szervezetek, ügyvédek és bírósági ügyek stb. is hathatósan tudtak hozzájárulni ahhoz, hogy a bíborosok és a pápa válaszára kényszerüljenek. Ám a katolikus egyházra gyakorolt nyomás mégis akkor vált igazán erőssé, amikor a professzionális újságírók nyilvánosságra hozták, hogy az egyház miképpen akarta eltitkolni az ügyeket.

Több mint 1300 újság jelenik meg napi szinten az USA-ban nyomtatott formátumban (persze ezek szinte mind online publikációval is rendelkeznek). Túlnyomó többségük ragaszkodik a szakmai eszmények megtartásához, legalábbis általános szinten. E lapok megfelelnek a professzionális újságírás általános definíciójának. De aligha nyertek valaha is Pulitzer-díjat. Olyat is csak elvétve találunk közöttük, amelyik külföldön nyitott volna irodát, alkalmazott volna tudósítót vagy, hogy messzebb ne menjünk, legalább

egy fél, netán teljes állású tudósítót felvett volna a saját országának fővárosában. Persze a helyzet lehetne rosszabb – ahogy volt is. Az amerikai újságírás történetének nagy része a közészerűség története.

Akkor most hadd helyezzem az újságírás jövője iránt táplált elkésredettséget a megfelelő megvilágításba. Alig létezik újság az Egyesült Államokban, amelyik a helyi újságírásba valaha pénzt fektetett volna. Olyanból sincs sok, amelyik oknyomozó vagy tényfeltáró újságírást folytatott volna az 1970-es évekig – ahogy a nagy többség a mai napig sem végez ilyen munkát vagy csak nagyon keveset. És kevés az olyan lap, amelyik elemző mélységekbe bocsátkozna.

Továbbmegyek. Az amerikai társadalom és sajtóorgánumai csak az 1960-as és '70-es években ismerték fel, hogy a szerkesztőségek társadalmilag nem reprezentatív összetétele hozzájárul a tartalom szűklátókörűségéhez is. Egészen elvétve akadtak csak valamely kisebbséget képviselő alkalmazottak a szerkesztőségekben, a néhány női alkalmazott pedig szinte kizárólag a divatról és a társasági hírekről tudósíthatott. A hetvenes években ez is megváltozott. Talán nem kielégítően, de azért elég jelentősen. 1968 után az amerikai újságírás változatosabb, kritikusabb és elmélyültebb lett, mint valaha – és sokkal többet foglalkozott tényfeltá-

rással. Úgy vélem, az 1968 és 2005 közötti amerikai újságírás olyan volt, amelyre minden hiányosságával együtt büszkék lehettünk. Viszonylag rövid időszak volt ez, s nem valami töretlen hagyomány része. Rövid volt, de elég ahhoz, hogy mélyen megszilárdítsa újságírók ezreiben az ambiciózus, nyitott szakmaiságon alapuló küldetéstudatot.

Hiszek abban, hogy minden alapunk megvan az óvatos optimizmusra a professzionális újságírás jövőjét illetően. A professzionális újságírás hanyatlása feletti siránkozás és méltatlankodás első hulláma idején – 2008, 2009, 2010-ről beszélünk –, amikor oly sok szerkesztőség vesztette el szerzőinek és szerkesztőinek negyedét, harmadát vagy akár felét, részt vettem egy konferencián, melyen a *New York Times* azóta elhunyt médiatudósítója, David Carr is felszólalt. A *New York Times*-nál az ő kollégái közül is sokakat kirúgtak vagy, hogy udvariasabban fogalmazunk, „elengedtek.” Felállt az emelvényre, hogy megtartsa rövid beszédét. Aztán megállt egy pillanatra, visszament az asztalhoz, ahol az előadók ültek, és megfogta a laptopját. Azzal együtt tért vissza az előadói pulpitushoz, a feje fölé emelte és így szólt: „Ne feledjük, és ne becsüljük alá azt aényt, hogy ebben a pillanatban több újságírói forrást tartok

a kezemben, mint amellyel bármely szerkesztőségben találkoztam, ahol valaha is dolgoztam, beleértve a *New York Times*-t is.”

Sosem fogom elfelejteni azt, amit mondott, ahogy a drámai gesztust sem, mellyel a feje fölé emelte a gépet. Nem emlékszem, hogy mindenki elnémult-e a teremben, de ha nem, így kellett volna történnie. Mindenki tudta, hogy igaza van. Ekkor még nem lehetett megjósolni a Panama-iratok ügyét, sem a Paradise-iratokét (utóbbi oknyomozásban részt vett CEU-s vendéglátóm, Dean Starkman újságíró is). A WikiLeaks adatdömpingje még szintén előttünk állt. Hét év kellett még a *metoo* hashtag megállíthatatlan globális áradásáig, ami csak azért robbanhatott be, mert a *New York Times* szerkesztőségében több hónapon át dolgoztak a hollywoodi filmipar egyik óriásának megbuktatásán.

Lehet-e még a korábbi munkaerő egyharmadával dolgozó újságírás valaha olyan erős, mint volt 2000-ben? A válasz minden kétséget kizáróan: igen. Nem ugyanúgy lesz kitarító, hanem másként. Az újságírás sokkal nemzetközibb, sokkal kozmopolitább (még Amerikában is), mint néhány évtizeddel ezelőtt. Milliós nagyságrendben mérhető azon emberek száma, akik ma hoz-

záféréssel rendelkeznek a *New York Times* vagy a *Washington Post* anyagaihoz, pedig 2000 előtt az említett újságok létéről sem tudtak. Szintúgy elérhető számukra a *The Guardian*, valamint más, nem amerikai lapok is. Nyilvánvalóan az újságírás új világában élünk, és még nem tudhatjuk, rendeződik-e a helyzet magától, avagy évtizedekig fog-e még tartani, amíg egy átlátható és stabilnak mondható új rendszer létrejön – már ha egyáltalán. Az viszont biztos, hogy komoly intézményesült szakértelem képezi majd az alapját, tény-alapú tudósítás, valamint hírek, melyeket olyan egyének és szervezetek írtak, akikben egysül az akarat és a tehetség a kemény munka elvégzésére és az információ továbbadására, még akkor is, ha a világ leghatalmasabb embereit kell szembesíteniük velük.

Tavaly februárban egy, a tudományosság melletti tüntetésen egy tizenéves fiú transzparense megragadta a figyelmem. Ez állt rajta: „Nem tudom elhinni, hogy a tényekért kell tüntetnem!” Én sem tudom elhinni. Nem bírom felfogni, hogy tüntetnem kell a tényekért. De ezt teszem. És ehhez ragaszkodom.

FORDÍTOTTA
VEREBICS ÉVA PETRA

A szuverenitás visszanyal

BREXIT, ÉS AZ EGYRE KÖZELEDŐ UNIÓ

„Ne kerüljünk a forró kását – mondta Angela Merkel német kancellár, miután a britek döntöttek arról, hogy kilépnek az Európai Unióból. A mai nap vízvázlatos Európa számára.”¹ Mintegy hat évtizeden át, dacára számos akadálnak, Európa útja egyirányú volt, amely az egyre közelebbi és egyre szélesebb unió felé vezetett. Ez azonban megváltozott. Vészhelyzetek egész sora tette próbára Európa egységét: az eurózóna válsága, az EU és Oroszország konfliktusa Ukrajna miatt, a menekültválság, majd ezeket követte 2016 júniusában az az esemény, amitől az EU területileg kisebb lett, és mind gazdaságilag, mind politikailag meggyengült.

A fordítás a *Eurozine* 2017. október 9-én „Sovereignty bites back. Brexit and the future of an ever closer union” címmel publikált változata alapján készült. Eredeti megjelenés: *Brexit: Sociological Responses*. Szerk.: William Outhwaite (Anthem Press, London; New York, 2017) [hosszabb változat] © Stefan Auer/Anthem Press/Eurozine

Azonban az efféle politikai földrendések az elvi tisztánlátás egyedi lehetőségét kínálják. A kivételes megmérettetések során kiderül, mely rendszerek és politikai konstellációk életképesek, és melyek nem azok.² Hasonlítani fog vajon öt vagy tíz év múlva az EU a jelenlegi önmagára? És az Egyesült Királyság? Az előbbiben kevésbé bízom, mint az utóbbiban, az elkövetkező években azonban mindkét politikai entitás jelentős akadályokkal néz szembe, és a középpontban mindkét esetben a szuverenitás kérdése áll. Valójában a Brexit rá is mutat a szuverenitás értelmezésének egymással versengő nézőpontjaira, és formálódik is azok által.

Hogy jutottunk ide?

Az Egyesült Királyságot joggal nevezték az Unió vonakodó tagjának, amely régimódi politikai intézmé-

nyeivel, és a parlamentáris szuverenitáshoz való erős kötődésével nehezen illeszkedett az európai államszövetség létrehozására irányuló kontinentális projektbe. A Konzervatív Párt és a Munkáspárt mindig is egyaránt ambivalens módon viszonyultak Európához. Így hát bátran tekinthető elsősorban pártpolitikai hazárdjátéknak az akkori miniszterelnök, David Cameron ígérete, hogy kiírja az Egyesült Királyság EU-tag-ságáról szóló népszavazást.

A népszavazás természetesen a demokratikus kontroll hatékony eszköze. Ugyanakkor nem túl kifinomult, hiszen csak két egyszerű választ tud generálni: igen, vagy nem, ami ritkán kielégítő, ha politikai kérdésekről van szó. Mi több, az emberekre hagyatkozni, hogy legyenek egy politikai vita döntőbírói, meglehetősen távol áll a parlamentáris szuverenitás brit ideáljától.³ A legitimitását azonban nehéz lenne megkérdőjelezni egy olyan alkotmányos monarchiában, ahol – az összes nyugati demokráciához hasonlóan – a hatalom végső forrása az emberektől ered. A Brexit támogatóinak szlogenje – „visszaszerezni az irányítást” – tehát a demokratikus szuverenitásról szól (bármilyen utálatosnak is tűnhetett a kritikásai szemében).

A népszavazást egy reformmegyezőmeny előzte meg, aminek a födera-

lista nyomás enyhítésével emészthetőbbé kellett volna tennie az EU-t a brit választók szemében. Ugyan Cameronnak nem sikerült jelentősebb reformokat elérnie, de egy fontos szimbolikus győzelmet azért aratott. 2016 februárjában az Európai Tanács elfogadta a britek követelését, miszerint nem kívánnak részt venni az EU azon törekvésében, hogy egy „minél szorosabb uniót” hozzanak létre. Ez azonban túl kevés volt, és túl későn jött, mind az Egyesült Királyság, mind az EU számára. Túl későn az Egyesült Királyság számára, mivel ezek a megegyezések már nem akadályozhatták meg, hogy az emberek a kilépésre szavazzanak. De ekkor már egész Európának is kevés és késő volt. Az európai integráció korlátait legkésőbb Európa 2010-es államadósság-válsága óta szem előtt kellett volna tartani. A válság kitörése a poszt-nemzeti demokráciákkal folytatott sajátos európai kísérlet kudarcát is jelezte. Rávilágított az egész projekt alappilléreinek számító elméleti struktúra hibájára: arra az elképzelésre, hogy a szuverén államok ideje lejárt, és a szuverenitást meg lehet és meg is kell osztani.

Azt állítom, hogy túlságosan elhamarkodott volt az EU-t „az első igazán posztmodern nemzetközi politikai forma megjelenéseként”⁴ üdvözölni. Visszaütött Európának az a próbálkozása, hogy „a területiség elvén és a megszabott határokon túl

újra feltalálja magát”⁵, felerősítette a politikai fragmentálódást, instabilitást és a gazdasági gyengeségeket. A Ruggie által emlegetett „területiség szétválasztása” azt eredményezte, hogy az EU-nak meggyengült az a képessége, amellyel a külső fenyegetésekre reagál, legyen szó Oroszország imperialista szándékáról a határa melletti országokban,⁶ vagy a közel-keleti menekültek beáramlásáról. Európa elmosódó határai jó időkben nagyon szimpatikusak.⁷ Vészhelyzetek idején azonban mint ha adná magát, hogy a határok (valamilyen szintű) mellett kell lándzsát törni. Akár tetszik, akár nem, az EU-n belüli és kívüli ellenőrizetlen migrációtól való félelem fontos szerepet töltött be az Egyesült Királyság népszavazása során, és az euroszepticismus forrása a kontinensen is. Az, hogy az AfD (Alternatíva Németországért) relatív sikert aratott a 2017 szeptemberi németországi szövetségi választásokon, szintén betudható ennek a trendnek.

Elavult szuverenitás?

A szuverenitás nehezen megfogható fogalom. Akárcsak a testvérét, az államot, ezt is lehetetlen definiálni. Valójában az európai integráció számos szakértője (főképp Németországban) a nemzeti szuverenitást és a nemzetállamot egyaránt elavult kife-

jezésnek tekinti. Úgy érvelnek, hogy egyre kölcsönös függőségen alapuló világunkban a nemzetállamok szintjén helytelen szuverén erőkről beszélni. A globalizáció korában Saskia Sassen szerint „a szuverenitás decentralizáltan van jelen, a terület pedig részben független a nemzetektől”.⁸ Az EU alkotmányosságának doyenje, Joseph Weiler sokak nevében beszélt, amikor azt mondta, hogy „a nemzeti szuverenitás védelme a múlté”.⁹

Példának okáért, Jürgen Habermas hajthatatlanul védelmezi vízióját a nemzetek fölött álló európai egységről. Nem sokkal a Brexit után, Habermas úgy érvelt egy szociálisan érzékenyebb, a technokrata elit helyett az európai polgárokat kiszolgáló Európa mellett, hogy egy kísérletet, amit épp csak elkezdtek, nem lehet kudarcnak nyilvánítani.¹⁰ Ulrike Guérot hasonlóképpen kíván azokra a föderalista eszményekre építeni, amelyeket az EU alapító atyái képviseltek, így az Európai Bizottság első elnöke, Walter Hallstein is. Hallstein vakmerő nézete szerint az európai integráció végső céljául azt kell kitűznie, hogy felülkerekedjen a nemzetállamokon. Guérot szerint azonban ezt nemzetállamok és azok politikai képviselői nem képesek elérni. Európának új kezdetre van szüksége, egy európai köztársaságra, amit a valódi európai polgárság hoz létre a valódi európai polgár-

rok számára.¹¹ Ha bármiféle bizonyítékra lenne szükség arra nézve, hogy az efféle föderalista gondolatok nem csak tudósoktól származnak, az Európai Bizottság elnöke, Jean-Claude Juncker,¹² és a francia elnök, Emmanuel Macron,¹³ egyaránt szolgáltak ilyenekkel a közelmúltban elhangzott, Európa jövőjéről szóló, irányadó beszédekben.

Én azonban Quentin Skinner történettudományi munkásságára építve kétségbe vonom ezt a nézetet. Azt állítani, hogy a szuverenitás régimódi, legalább annyira divat, mint tévedés. Ráadásul maga az ötlet sem új keletű. Ahogy Skinner meggyőzően bemutatja a szuverén állam családfáján, az állam közkeletű fogalma megtévesztően egyszerű, de korántsem kielégítő.¹⁴ Egy szuverén államot nem lehet egyszerűen csak a kormánnyal, vagy az állam intézményeivel azonosítani, de még az emberekkel sem. Mindegyikhez van valami köze, de több is ezeknél.

Vegyük csak Max Weber klasszikus definícióját, miszerint „az állam az az emberi közösség, amely egy meghatározott területen – a »terület« hozzátartozik az állam ismérveihez – önmaga számára igényli (sikerrel) a legitím fizikai erőszak monopóliumát”.¹⁵

Az átlagember fejében ettől az állam a közigazgatás kényszerítő eszközeire korlátozódik. Ám ahogyan azt Skinner megjegyzi, „a hétközna-

pi beszédben az állam és a kormány fogalma gyakran összemósodik”.¹⁶ Az államot ennyire minimalista és empirikus módon leírva könnyen lehet amellet érvelni, hogy az EU-tagállamok nem veszítették el a függetlenségüket, hiszen Brüsszelből semmilyen államok fölötti egység nem kérdőjelezi meg a fizikai kényszer feletti monopóliumukat. Sőt, az állam egy ilyen értelmezése nem gátolja a megosztott szuverenitás ideájának kialakítását sem, ami pedig nagyrészt alátámasztja az Európára vonatkozó jogi, politikai és szociológia elméleteket.

Nemzetközi jogi szempontból, amikor egy állam felajánlja, hogy megosztja a szuverenitását, nem a függetlenségét adja fel, hanem épp azt bizonyítja, hogy képes önállóan cselekedni. Ahogy az a Wimbledon-ügyben hozott, 1923-as döntésben áll, a „nemzetközi kötelezettség vállalásának képessége éppen az állam szuverenitásának egyik attribútuma”.¹⁷ Ez az érvelés a liberális nemzetközi rendszer egyik alapvetését, az „önkorlátozás” elvét tükrözi.

A Brexitre az önkorlátozás EU-ra alkalmazott paradigmátikus példájaként lehet tekinteni. Amikor egy állam nemzetközi egyezmény keretében alárendeli a szuverén hatalmát egy fölötte álló hatalomnak, az övé marad az utolsó szó – bármikor visz-

szaléphet. Így tehát a brit parlament szuverenitása sosem volt veszélyben, hiszen a parlament törvényét, aminek folytán az Egyesült Királyság belépett az Európai Közösségbe (EK), bármikor visszavonhatták. Az az elképzelés azonban, hogy az EU többet jelent egy nemzetközi szervezetnél – hogy egy új és egyedi politikai entitás, amely a létrejöttét nagyrészt az Európai Bíróság bátor döntéseinek köszönheti –, azon a széles körben elterjedt feltevésen alapult, hogy az integrációs folyamat egyirányú lesz. Mint azt, akit nem nevezünk a nevének „mert félünk, hogy tényleg előbújik a sötétből”,¹⁹ az EU tudósai sosem vizsgálták igazán egy tagállam kilépésének lehetőségét. Az EU elhagyása csak a közelmúltban, a lisszaboni szerződés 2009-es életbe lépésével kapott törvényes kereteket, akkor is mintegy utólagos gondolatként. Az EU mindig csak terjeszkedett, zsugorodása felfoghatatlannak tűnt. Sokat elárul, hogy hat évvel az eurozóna válsága után és dacára a Grexitről szótt számtalan spekulációnak még mindig nincs törvényi rendelkezés az európai pénznem elhagyásáról.

Európa határok nélkül

Sok minden más mellett, a Brexit a határok nélküli Európa eszméjére nézve is komoly visszalépést jelent,

pedig azt az EU támogatói úgy emlegették, mint „tudatos, és sikeres próbálkozást, amivel meghaladható a nemzetállam”.²⁰ Példának okáért Robert Cooper szerint az európai integrációnak „egy újfajta állam” létrehozását kellett volna beindítania, ami egy jobb, posztmodern államrendszer hírnöke lett volna, ahol az államok „szuverenitása és függetlensége kevésbé korlátlan, mint azelőtt”.²¹ Egy ilyen világban a határok főnévből igévé válnak, és olyan társadalmi szerkezeteknek tekintik őket, amik folyékonyak, folyton változnak és vitatottak. Ezért a határokat kutató tudósok a mellett emelnek szót, hogy „a határok inkább szociológiai értelmezése felé kellene elmozdulni, vagyis úgy tekinteni őket, mint a társadalmakban létező esetleges gyakorlatok együttesét”,²² és inkább „határolási szokásokról” szeretnek beszélni, nem határokról. Az EU pusztán léte megdöntötte a „két állam közötti biztos és megkérdőjelezhetetlen politikai határok” létezését, amit addig tényként kezeltek.²³

Az európai egység programja a kezdetektől megkérdőjelezte a határokat. Ez pedig az 1957-es római szerződésben foglalt „egyre szorosabb unió” elvének megvalósulása. A közelebbi múltban a schengeni szerződéstől kezdve (aláírva 1985-ben, bevezetve 1995-ben) – amely az EU/EK tagországok közötti határok eltörlésével a munkaerő szabad áramlását kíván-

ta biztosítani –, az 1992-es maastrichti szerződésig – amely a monetáris unió megteremtésével tovább erősítette a projektet – úgy tűnt, Európa ezen eszmény felé közeledik. 2015 közepéig az EU belső határai egyre többet veszítettek fontosságukból, a külső határok ezzel szemben áttörhetetlennek tűntek. Liberális és univerzalista törekvései ellenére az európai projekt (javarészt) kizárólag az európaiaké maradt. Európa határai továbbra is kifelé tolódtak a korábbi szomszédok teljes értékű taggá válásával, a kommunizmus 1989-es bukása ugyanis lehetővé tette Közép- és Kelet-Európa nemzeteinek, hogy – 2004-ben, 2007-ben és 2013-ban – ők is csatlakozzanak. Ugyan az Egyesült Királyság nem kívánt részt venni a korlátok nélküli Európa legambiciózusabb projektjében – nem kért a közös európai valutából –, határait mégis azonnal megnyitotta a 2004-ben újonnan belépett országok előtt (amit rajtuk kívül csak Svédország és Írország tett meg ideiglenes korlátok nélkül).

Annyi bizonyos, hogy az EU polgárai számára a mozgás szabadsága már nemcsak az európai integráció egyik praktikus eredménye, de az integráció önértelmezésének is elengedhetetlen része. Ám hogy fenn lehet-e tartani, és ha igen, hogyan, még nyitott kérdés. A Brexitnek katalizátorként kell működnie azokban a vitákban, amelyekre az európai elit-

nek szüksége lesz az állami támogatás fenntartásához. Ahogyan az európai föderalista programok bírálatát sem mindig nativista ellenreakciók vezérlik, úgy az „egyre szorosabb unió” ellen irányuló politikai irányzatokat sem lehet mind populistának nevezni. Valójában az az elképzelés, hogy egy politikai közösségnek zártnak kell lennie ahhoz, hogy fenntartsa a demokratikus gyakorlatait, egyáltalán nem ellentmondásos, és tisztességes, liberális pedigrével rendelkezik. Nem más, mint maga Immanuel Kant is úgy érvelt, hogy egy világföderáció előbb vagy utóbb zsarnoksághoz vezetne, amivel a világhatalom ideáját nem kívánatos is tette. Európa ugyan nem a világ, de 2015 szeptemberében legnagyobb tagállama, Németország közelebb került a határok nélküli világ eszméjéhez, mint bármely más nyugati ország a közelmúlt történelme során.

Németország és a menekült-politikája: kivételes vagy kivételesen univerzális?

„Ha egy igazságos világban lennének államok, a határaik nyitva állnának”²⁴ – Joseph Carens szerint az EU egy ilyen világot teremtett, még ha mind ez ideig csak a saját határain belül is. Sőt, Carens úgy véli, hogy az uniós polgárok szabad mozgása rámutat annak az állításnak a téve-

désére is, miszerint „a határok felügyelete a szuverenitás lényegéhez tartozik”.

Az a tény, hogy az Európai Unió államainak polgárai szabadon mozoghatnak az egyik tagállamból a másikba, önmagában is leleplezi annak az állításnak a politikai jellegét, hogy a szuverenitás szükséges eleme lenne a migráció fölötti tetszés szerinti kontroll. Komolyan senkiben sem merülhet fel, hogy a mai európai államok ne lennének valódi államok, és ne rendelkeznének a szuverén államok legtöbb alkotóelemével. Valójában mindegyik európai állam hatékonyabb tényleges szuverenitással rendelkezik, mint a világ államainak többsége.²⁶

Bár Caren számos érve morálisan rokonszenves – például, hogy minden nagyobb nyugati államnak sokkal inkább befogadónak kellene lennie a menekültek iránt –, víziójának komoly gyakorlati korlátai vannak. Legfőképpen az, hogy Caren mint ha bagatellizálná a közösség fontosságát, holott szükségszerűen épp az teremti meg a polgári értékrendet, amely pedig működteti a demokráciát. Számos politikai filozófia érvel így, képviselőik közt ott van Jean-Jacques Rousseau, John Stuart Mill és Hannah Arendt. Caren elsősorban Michael Walzer²⁷ és David Miller²⁸ újabb megfogalmazásaival száll vitába. „A határokkal rendelkező

politikai közösségeknek, amelyek képesek fenntartani a demokráciát, illetve elérik a társadalmi igazságosság bizonyos szintjét – mindehhez bezárkózásra van szükségük” – vélekedik Miller. Érdekes módon azt még Caren is belátja, hogy a szuverenitás „feltételezi, hogy maguk az államok tudják eldönteni, milyen migrációs politikát folytatnak”.³⁰ Ezt pedig, ahogy arra Cameron 2015–2016-ban a saját kárán rájött, egyetlen EU-tagállam sem tudja hatékonyan megtenni.

Amikor megjelent Caren *The Ethics of Migration* című, várva-várt monográfiája, a határok nélküli Európa már omladozni kezdett. Ezt részben Németország (főképp a polgárháború sújtotta Szíriából érkező) menekülteket érintő szabályozásainak drasztikus változtatása eredményezte – és ezt a fordulatot érdemes részletesebben is megvizsgálni.

Pragmatikus alkatából adódóan valószínűtlen, hogy Merkel épp Caren határok nélküli világra törekvő, radikális javaslatainak szószólója legyen. Csak véletlenül lett kozmopolita. 2010-ben a német kancellár kijelentette, hogy a multikulturalizmus politikája „megbukott. Siralmasan megbukott.”³¹ Aztán 2015 júliusában Merkel egy televíziós műsorban beszélgetett gimnazista diákokkal, és arra is kitért, hogy Németország

nincs abban a helyzetben, hogy a világ összes menekültjét befogadja. Így próbálta elmagyarázni álláspontját egy fiatal libanoni menekültnek, aki félt a közeledő hazatoloncolástól:

A politika néha nagyon nehéz. És ahogy itt magam előtt látlak, nagyon szimpatikus vagy. De te is tudod, hogy Libanonban ott vannak a palesztin menekülttáborok sok ezer menekülttel, és ha azt mondanám nekik: „Mind jöhettek, és Afrikából is mindenki, mind jöhettek.”, azt nem tudnánk megoldani. [*Das, das können wir auch nicht schaffen.*] Így hát valós dilemmával állunk szemben.³²

Ez a dilemma a Közel-Keleten kialakult, Magyarországra zúduló menekültválság következtében 2015 szeptemberében még sürgetőbbé vált. A válság tetőpontján menekültek ezrei érkeztek naponta Németországba, kevesebb, mint egy év alatt több mint egymillióan. Egy évvel később a nem éppen a szenzációhajhászásról híres *Die Zeit* a 2015. szeptember 4-i eseményekről „Az éjszaka, amikor Németország elvesztette az irányítást” (2016. augusztus 18.) címmel közölt oknyomozó riportot.

Merkel az erős vezető pozícióját vette föl, egy magabiztos kijelentéssel – amivel legalább annyi dicséretet, mint megvetést szerzett magának – mozgósította az állami támogatást: „*Wir schaffen das!*” [Meg tudjuk csi-

nálni!], és visszavonta korábbi, a fiatal libanoni diáknak tett óvatoskodó kijelentését. Az új politikához rendelt állami támogatás növelésével Németország csodálatot épp eleget kapott, de tényleges támogatást lényegesen kevesebbet, főképp akkor, amikor arról volt szó, hogy a terhen Európa országai együtt osztozzanak. Közép-Európa politikai vezetői nyíltan nemtetszésüket fejezték ki Németország „morális imperializmusa” miatt. Ezzel szemben a német média felettébb pozitívan állt hozzá az új, bátor szabályozásokhoz. Bármilyen nemes is Németország válasza, az igazságossággal kapcsolatban komoly kérdéseket vet fel, miként azt Walzer nemrégiben így fogalmazta meg:

Miért csak azokkal az emberekkel foglalkozunk, akik már a mi területeinken kérik, hogy maradhassanak, és azokkal miért nem, akik a saját hazájukban elnyomás alatt élnek, és onnan szeretnének idejönni? Miért különböztetnénk meg mindenki másától azokat a szerencséseket, esetleg agresszívokat, akik valahogy eljutottak a határainkhoz?³³

Ez a helyzet termelte ki azt a Törökországgal kötött, nem túl megnyugtató szövetséget, amelynek értelmében jelentős pénzügyi támogatásért és az EU-s csatlakozásról szóló gyorsított tárgyalásokért cserébe Török-

ország szigorúbban ellenőrzi a határait. Más szóval, a Németország vezette EU kiadta Törökországnak – mint egy alvállalkozónak – a külső határai rendben tartásának felettébb kellemetlen feladatát. A szabályozás ugyan jelentősen csökkentette a befogadott menekültek számát, viszont megbonyolította az EU viszonyát Törökországgal.

Ezek az események jelentős hatással voltak a Brexit-népszavazásra. Először is, bármennyire nem volt őszinte az EU Törökország teljes jogú EU tagságára vonatkozó ígérete, az Egyesült Királyság kormányának nehéz volt ennek ellenkezőjét állítania, amikor próbálták megnyugtatni a brit választókat. Hiába nyilatkozta Cameron, hogy Törökország „száz év múlva sem” lesz EU-tagállam, nem adtak neki hitelt. Másodszor, azt a nézetet, hogy az Egyesült Királyság elvesztette a határai fölötti ellenőrzését, jócskán felerősítették a Magyarországon, Ausztriában és Németországban megjelent menekültek tömegeiről érkező képek. Noha az Egyesült Királyságot ez nem érintette közvetlenül, hiszen nem írta alá a schengeni egyezményt, ez a tény könnyen elkerülte azoknak a brit polgároknak a figyelmét, akik úgy érezték, az EU-s migráció csökkentésének ígéretével a kormányuk becsapta őket. Ezt viszont könnyen

kihasználták a Brexit-kampány vezetői, akik (Nigel Farage-on kívül) nem is a migráció tényét támadták, hanem a mellett kardoskodtak, hogy azt a brit állam újra képes legyen kordában tartani. Ellentétben Carensssel, a határok ellenőrzése az Egyesült Királyságban és azon kívül is legkésőbb 2015–2016-ra az államszuverenitás fontos kérdésévé vált.

Miközben Németország már nem volt elég szuverén ahhoz, hogy ellenőrzése alatt tartsa a határait, az EU, mint politikai projekt, még nem volt elég szuverén ahhoz, hogy az egész területét kormányozza. A viszályokat a „terhek megosztása” is súlyosbította. Papíron ugyan – a visegrádi négyek tiltakozása ellenére is – született egy egyezmény a menekültek újraelosztásáról a Schengen-államokban, de ezt nem vezették be. Válsághelyzetben az EU-tagállamok képtelenek voltak felnőni a nemzetek feletti kormányzás normatív eszményeihez. Márpedig ez az eszmény szolgáltat alapot az EU *demoikráciájához*,³⁴ vagyis a demokráciák demokráciájához, amelyet az tart egyben, hogy tagjai egységesen sorsközösségként értelmezik önmagukat. Ezek a krízishelyzetek tehát, ahelyett, hogy összehoznák az európaiakat, egyre jobban eltávolítja őket egymástól, és ez tovább súlyosbítja az EU legitimitációs válságát. Ez nem érheti meglepetésként a fennkölt normatív eszméken alapuló kvázi-utópiszi-

kus projektek megfigyelőit. Ahogy Hans Sluga mondja: „Bárminemű normához való igazodás előfeltétele a normalitás állapota, de a politikai állapotok csak kivételes esetekben normálisak.”³⁵ Jelenleg tulajdonképpen a különböző krízisek kezelése Európa új normális állapota.

És ezzel vissza is kanyarodtunk a szuverenitás vitatott kérdéséhez. Amikor azt kérdezzük, „Ki vezet Európát?“, az olyan, mintha – Carl Schmitt nyomán – azt kérdeznénk, „Ki dönt a kivételekről?“, ami más-képpen az a kérdés, hogy „Ki a szuverén?”³⁶ Ha elfogadjuk Neil MacCormick Európa szuverenitás-utániságáról szóló, nagy hatású elemzését, az, hogy képtelen vagyunk megválaszolni ilyen egyszerű kérdéseket, a haladás jele, mert lehetőséget ad arra, hogy létezzen egy olyan komplex politikai entitás, mint az EU, aminek irányítása „tényleg többközpontú, és ahol nincs egyetlen, mindenre kiterjedő központi hatalom.”³⁷ Egy emlékezetes hasonlatban MacCormick a szuverenitás közösségtételét a szüzességgel hasonlítja össze: „valaki elveszít valamit anélkül, hogy valaki más szerezne valamit”.³⁸ És mégis, lehet, hogy nem lenne bölcs siettetni a szuverenitás feladását. Amíg nincs egy jobb demokratikus kormányzási rendszerünk, mint amilyenek az elmúlt évszázadokban a demokratikus nemzetállamokkal párhuzamosan jöttek létre, addig a szuverenitásban

mint koncepcióban és mint élő politikai programban még sok lehetőség rejlik. Ha eltemetnénk, az talán meggyorsítaná a nemzetállamok halálát, de akár magát a demokráciát is sírba venné. Ezért a Brexitre úgy is tekinthetünk, vagy inkább úgy kell tekintenünk az Egyesült Királyságban is és Európában is, mint új lehetőségre.

Az EU szuverenitás-paradoxona

Az Egyesült Királyság a Brexit révén valószínűleg épp megússza majd az EU „szuverenitás-paradoxonát”.³⁹ A brit népszavazás háttérét adó krízisek, a menekültválság és az eurózóna válsága rávilágít egy paradoxonra, és nincs az a többszintű kormányzást, *demoikráciát*, kísérleti európai uniót magyarázó retorikai bravúr, amely azt kiküszöbölhetné: a tagállamok túl sok hatalmat helyeztek nemzetek fölötti szintre ahhoz, hogy fontos területeken egymástól és az Uniótól függetlenül hatékony politikát tudjanak folytatni. Ahhoz azonban elég önállósággal rendelkeznek, hogy ne kössenek kompromisszumokat, vagy hogy megakadályozzanak közös megoldásokat. Mint láttuk, a nemzeti és európai vezetők részéről a gazdasági próbatételek és a menekültek korábban nem látott tömegű beáramlásának kezelésére tett erőfeszítéseiben fölfedezhetők bizonyos

hasonlóságok. Ilyen az, hogy nem voltak képesek megállapodni mindenkire kötelező érvényű közös politikákban, hogy nem szándékosan és nem is akarattal, de Németországot mégis az első számú vezető pozíciójába emelték, és ilyen a kiterjedt populista visszacsapás – különösen azokban az országokban, ahol a legélesebben érzékelték a szuverén hatalom elvesztését.

A szuverenitás persze átléphet egy másik szintre: Görögország és Németország szintjéről az EU szintjére, ami valóban nemzetek fölött álló. Gondoljunk csak az Egyesült Államok történetére,⁴⁰ ahol a tizenyolcadik század végi hitelválság államszövetséggé kovácsolta az addigi konföderációt, elmozdítva a szuverenitást az államok szintjéről a központba. A hitel közös lett, miáltal valóban egyesültek az Egyesült Államok. Európában is reménykedtek valami hasonló folyamatban, ezek a remények azonban nem váltak valóra. Az Újvilággal ellentétben ugyanis itt erősek maradtak a nemzeti érzelmek. Ezek lerombolása egyben annak az alapnak a lerombolását is jelenti, amelyre egy idő óta a demokratikus kormányzás is épül. Ahhoz, hogy fennmaradjon, a demokráciának szüksége van egy *démoszra*.

A német alkotmánybíróság egyik volt bírójának szavaival élve „nap-

jainkban a szuverenitásnak az a legfontosabb szerepe, hogy megvédje egy politikailag egységes társadalom demokratikus önmeghatározását, tekintettel a számára leginkább megfelelő berendezkedésre”.⁴¹ A Brexit rámutat azokra a korlátokra, amelyek az EU-nak a „politikailag egységes társadalomra” való, tántoríthatatlan törekvéséből adódnak. Jobb lenne, ha nemcsak az Egyesült Királyságban, hanem az egész EU-ban eljutnának erre az egyszerű belátásra. Ha az EU „több pusztá esettanulmánynál”, jelen formájában pedig, mint számos támogatója vélekedik, „a jövő a jelenben, egy olyan laboratórium, ahol a kormányzás új formájával kísérleteznek”,⁴² akkor a szuverenitással folytatott kísérletet kudarcnak kell tekinteni. Súlyosan megrongálta a demokráciát, és nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Európa politikai elitjének azt a választ kellene adnia a Brexitre, hogy felhagy Arcadia – az ígéret földje, a poszt nacionalista „demokráciák demokráciája” – hajszolásával, már ha szeretné visszanyerni a tömegek támogatását.

Az Európai Egyesült Államok víziója nemzeti és európai szinten, illetve tagállamokon belül és között egyaránt politikai töredezettséghez vezetett. Franciaországtól és Spanyolországtól Szlovákiáig és Magyarorszáig a populista vezetők és mozgalmak mindenütt profitáltak abból, hogy Európa utat veszett – függetle-

nül attól, hogy a politikai palettán a jobboldalra (Marine Le Pen, az AfD, Orbán Viktor) vagy a baloldalra (Pablo Iglesias, Robert Fico) pozicionálták magukat. Ahogy az európai föderalista projekt elveszti legitimitását, mindinkább tért nyer az euroszkepticizmus, hogy immár helyet kapott a nemzeti és az európai politikai legfelsőbb szintjén is. Röviddel a Brexit előtt mintha Brüsszelt is elérte volna egyfajta realizmus: „Úgy vélem, a túl sok Európa végül megöli Európát”, nyilatkozta egy interjúban Jean-Claude Juncker, az Európai Bizottság elnöke a német *Der Spiegel*-nek. Az egykori disszidens Donald Tusk, volt lengyel miniszterelnök és az Európai Tanács jelenlegi elnöke ennél súlyosabb ítéletet fogalmazott meg: „Az európaiaknak meg kell válniuk utópisztikus álmaiktól, és praktikusabb tevékenységekkel, például az EU külső határainak megerősítésével kell foglalkozniuk.”

Ahhoz, hogy Európa demokratikus államainak szövete új életre keljen, nagy szükség lehet erős külső határok és bizonyos belső határok visszaállítására. Kívánatosabb lenne az EU részleges fragmentálódásának elfogadása, mint a demokráciát működtető politikai közösségek halála. Ez komoly próbatétel a nyugati világ mint olyan számára. Ahogy Sluga fogalmaz, napjainkban egy olyan világ lehetőségével kell szembenéznünk, „ahol nincs politikai közösség, ahol az egyén gyenge, nem köteleződik el semmiféle közös jó iránt, és nem osztozik a közös jó iránti törekvésekben”.⁴³ Én azt állítom, és a népszavazással a brit választók is azt nyilatkoztatták ki, hogy e veszély ellensúlyozását jobban szolgálja a nemzeti szuverenitás, mint a fragmentált szuverenitás.

FORDÍTOTTA
SAJÓ HENRIK MÁTYÁS

JEGYZETEK

1. Delcker, Janosch: ‘Angela Merkel: Brexit Is „Watershed for Europe”’, *Politico*, 2016, június 24., <http://www.politico.eu/article/angela-merkel-brexit-is-watershed-for-europe-brexit-eu-referendum/>.
2. Mint Carl Schmitt fogalmazott, a normalitás (az életben és a politikában egyaránt) unalmas: „Éppen a valóságos élet filozófiájának nem

szabad visszahúzódnia a kivételes és a szélsőséges esetek elől, hanem a legmesszebbmenőkig tanulmányoznia kell azokat. A kivétel fontosabb lehet, mint a szabály, és ennek oka nem a paradoxon iránt érzett romantikus ironia, hanem olyan komoly megfontolás, amelynek gyökerei mélyebben rejlenek, mint valamilyen önmagát ismétlő általánosításának

- [sic!]. A kivételes érdekesebb, mint a mindennapi esetek. A normális semmit, míg a kivétel mindent bizonyít.” (Carl Schmitt: *Politikai teológia*. Ford.: Paczolay Péter. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, 1992, 6–7.)
3. Amikor Lord Astor azt állította, hogy az „EU-népszavazás csupán ajánlás, nem kényszerítheti ki a törvény erejével a kilépést” (*Financial Times*, 2016. június 6.), csupán a nyilvánvalót fogalmazta meg, ám lévén Cameron apósa, ezzel némi felbolydulást okozott. A „parlamentari szuverenitás népszuverenitáson keresztül történő segítségül hívásáról” mint a mai angol nacionalizmus alapjáról lásd Ben Wellings *English Nationalism and Euroscepticism: Losing the Peace* (London: Peter Lang) című munkáját. Wellings érvei, melyeket az 1975-ös népszavazással kapcsolatban adott elő, 2016-an még inkább érvényesek.
 4. Ruggie, John Gerard: ‘Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations’. *International Organization*, 1993, 47 (1): 139–174.
 5. Maier, Charles S.: ‘Does Europe Need a Frontier? From Territorial to Redistributive Community’. In *Europe Unbound: Enlarging and Reshaping the Boundaries of the European Union*, szerk.: Jan Zielonka. London: Routledge, 2002, 17–37.
 6. Auer, Stefan: ‘Carl Schmitt in the Kremlin: The Ukraine Crisis and the Return of Geopolitics’, *International Affairs*, 2015, 91 (5): 953–968.
 7. Zielonka, Jan: *Europe as Empire: The Nature of the Enlarged European Union*. Oxford and New York: Oxford University Press, 2006, 7; Zielonka, Jan: *Is the EU doomed?* Cambridge: Polity, 2014, 81.
 8. Sassen, Saskia: *Losing Control? Sovereignty in an Age of Globalization*. New York: Columbia University Press, 1996, 29–30.
 9. Weiler, Joseph: ‘Federalism without Constitutionalism: Europe’s Sonderweg’. In *The Federal Vision: Legitimacy and Levels of Governance in the United States and the European Union*. Szerk.: Kalypso Nicolaidis and Robert Howse, 54–70. Oxford: Oxford University Press, 2001, 63.
 10. Habermas, Jürgen: ‘Die Spieler treten ab. Kerneuropa als Rettung: Ein Gespräch mit Jürgen Habermas über den Brexit und die EU-Krise’, *Die Zeit*, 2016, július 9., <http://www.zeit.de/2016/29/eu-krise-brexit-juergen-habermas-kerneuropa-kritik>.
 11. Guérot, Ulrike: *Warum Europa eine Republik werden muss! Eine politische Utopie*. Bonn: J. H. W. Dietz, 2016.
 12. http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-17-3165.en.htm
 13. Habermas ténylegesen támogatta Macron a 2017-es választási kampányában. Cserébe Macron mint „valódi gondolkodóról” emlékezett meg Habermasról, szembeállítva őt olyan francia értelmiségiekkel, mint Michel Onfray, Alain Finkielkraut, Régis Debray vagy Emmanuel Todd, akik „a tegnapi szemén keresztül tekintenek a holnap világára”. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2017. szeptember 28.
 14. Skinner, Quentin: ‘The Sovereign State: A Genealogy’. In *Sovereignty in Fragments: The Past, Present and*

- Future of a Contested Concept*, szerk.: Hent Kalmo és Quentin Skinner. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, 26–46.
15. Weber, Max: A politika mint hivatás. In *Max Weber: A tudomány és a politika mint hivatás*. Ford.: Glavina Zsuzsa. Budapest: Kossuth Kiadó, 2004, 59.
 16. ‘Hobbes and the Person of the State’ Quentin Skinner előadása, University College Dublin, 2015. november 18., elérhető: <https://www.youtube.com/watch?v=NKD7uYnCubg>. See also Skinner, 2010, p. 27.
 17. Koskenniemi, Marti: ‘Conclusion: Vocabularies of Sovereignty – Powers of a Paradox’. In *Sovereignty in Fragments: The Past, Present and Future of a Contested Concept*, szerk.: Hent Kalmo és Quentin Skinner, 222–242. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, 228.
 18. Jellinek, Georg: *Die rechtliche Natur der Staatenverträge*. Vienna: A. Hölder, 1880.
 19. Koskenniemi, 228. A Harry Potter-történetek Lord Voldemortja jut eszembe, de a magaskultúra számos képét is fel lehetne idézni. Koskenniemi az abszolút hatalom középkori fogalmára utal, amelynek nincs szüksége további igazolásra; ez a *potestas absoluta*.
 20. Cooper, Robert: *The Post-Modern State and the World Order*. London: Demos, 1996, 20.
 21. Uo. 7.
 22. Vaughan-Williams, Nick: *Europe’s Border Crisis: Biopolitical Security and Beyond*. Oxford: Oxford University Press, 2015, 6.
 23. Agnew, John, *Geopolitics: Re-visioning World Politics*. London: Routledge, 2003, 2.
 24. Carens, Joseph H.: *The Ethics of Immigration*. Oxford: Oxford University Press, 2015, 287.
 25. Uo. 271.
 26. Uo. 272.
 27. Walzer, Michael: *Spheres of Justice*. New York: Basic Books, 1983.
 28. Miller, David: *Strangers in Our Midst: The Political Philosophy of Migration*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
 29. Uo. 93.
 30. Carens 2015, 273.
 31. *Die Welt*, 2010. október 17.
 32. A leíratot lásd in *Die Welt*, 2015. július 16. Az interjú egy rövid részlete aránytalanul nagy hatást gyakorolt a nyilvános vitára Németországban és Németország határain túl egyaránt. A #merkelstreichelt és #primagemacht alatt Merkelt érzéketlensége miatt gúnyolták (lásd *Spiegel Online*, 2015. július 16.), véleményem szerint igazságtalanul, mint az a közvetítés egészéből teljesen nyilvánvaló, ám nem derül ki abból a szerencsétlen részletből, amely akkora vihart kavart a Twitteren. Merkel védelmében Michael Walzer is idézhetjük: „ha a világon mindenkinek menedéket nyújtanánk, aki csak meggyőzően tudja azt mondani, hogy szüksége van rá, abba valószínűleg belerokkannánk. A kiáltás, hogy »jöjjön (...) A tömeg, mely szabadságért zihál« [vö. *Emma Lazarus: Az új Kolosszus. N. Kiss Zsuzsa fordítása*] nagyvonalú és nemes; nagyszámú menekült befogadása sokszor morális szükség-

- szerűség; az áradat feltartóztatása azonban közösségi elszánás kérdése marad.” (1983, 51).
33. Walzer 1983, 51.
34. Nicolaïdis, Kalypso: ‘European Democracy and Its Crisis’. *Journal of Common Market Studies*, 2013, 51 (2): 351–369.
35. Sluga, Hans: *Politics and the Search for the Common Good*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014, 22.
36. Carl Schmitt szuverenitásra vonatkozó (tömör és bölcs) alapvető megállapítását a tudós politikai ítélezésekre való hajlama miatt kiérdemelt rossz híre ellenére is elfogadjuk: „Szuverén az, aki a kivételes állapotról dönt” (1985, 5).
37. MacCormick, Neil: ‘Sovereignty and After’. In *Sovereignty in Fragments: The Past, Present and Future of a Contested Concept*. Szerk.: Hent Kalmó és Quentin Skinner. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, 151.
38. Idézi Kalmó, Hent, és Quentin Skinner: ‘Introduction: A Concept in Fragments’. In *Sovereignty in Fragments: The Past, Present and Future of a Contested Concept*. Szerk.: Hent Kalmó és Quentin Skinner. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, 21.
39. Scicluna, Nicole, és Stefan Auer: ‘From the Single European Act to EU’s Sovereignty Paradox’. In *European Union Studies Association Asia Pacific Annual Conference 2016: 30 Years after the Single European Act*. Hong Kong: Hong Kong Baptist University, 2016. június 29–30.
40. Skinner számára, aki az államon a monarchiával szemben a demokratikus köztársaságot érti, ez a népszuverenitás kezdetét jelenti.
41. Grimm, Dieter: *Sovereignty: The Origin and Future of a Political Concept*. New York: Columbia University Press, 2015.
42. Kalmó és Skinner 2010, 19.
43. Sluga 2014, 4.

A Wallenberg Egyesület Ember Mária-díjára február 28-áig lehet
díjazottakat jelölni.

A kiírást az Egyesület honlapján találják meg. www.wallenbergegyesulet.hu

Vagy írjon mailt: wallenbergegyesulet.elnok@gmail.com

**ÁLLJ FEL A FOTELBŐL
ÉS CSATLAKOZZ!**
info.nyomtassteis@gmail.com

NYOMTASS TE IS
HÍREK, AMELYEK NEM JUTNAK EL MINDENKIHEZ
WWW.NYOMTASSTEIS.HU

TAMOGASS TE IS!
Magnetbank
16200223-10026139
eDemokrácia Műhely Egyesület

© Kovács Lea

Rakovszky Zsuzsa

HÁROM KÉP A VÁROS TÖRTÉNETÉBŐL

Ládák

...Sose felejttem el
tizenöt lehettem vagy már tizenhat?
Akkoriban én tartottam a frontot
a kisboltban – apám a fronton,
anyámat a köszvény ágyhoz szegezte:
„Elboldogulsz, fiam,
ahogy én is a te korodban!
Úgyis túl sok vásárlónk mostanában...”
Tényleg elboldogultam, éppen csak hazamenni,
azt nem szerettem: végig a sötét
utcán, közben az egész faluban szólt
a rádió, az összes ablakokból
az a kiszámított,
nevetséges és hátborzongató
őrjöngés dőlt – nem értettem, de féltem,
futólépésben siettem haza
a városba. A ládák
ott voltak, már nem is tudom, mióta
az udvaron, kipakoltuk belőlük
a nulláslisztet, pótkávét, a krumplit,
már nem tudom, mért őrizgettük őket,
mit akartunk velük,

újra felhasználni, vagy eltüzelni,
aztán egyszer csak nem voltak sehol.
„Tóth úr, nem látta, kérem,
hová lettek a ládák?”
A szomszédunk, magányos öregember,
a hullott almát szedte össze éppen
a kertjében, nem válaszolt, csak
a vállát vonogatta, és mosolygott
egy kicsit gúnyosan, sokat tudó mosollyal.
Aztán két nappal később,
amikor úgy hat óra tájban
mentem hazafelé – sötétedett,
az ablakok csukva (október vagy november,
nyirkos, hűvös idő volt) már ott jártam a dombnál,
ahol kanyarodik az út, és így először
a hangot hallottam meg – nem, nem azt,
amelyiket máskor a rádióból,
egy pillanatra azt hittem pedig, de
nem az volt, csak az önmagát
hergelő düh emelkedő spirálja
az volt hasonló –, majd fordult az út,
és akkor hirtelen
megláttam a sötét domb hátterén
a lángbetűket. Már nem is tudom,
tíz, húsz vagy ötven lángoló alakzat,
nem betű volt persze: az az idom,
amit akkoriban már
sűrűn lehetett látni krétával fölfirkantva
a házfalakra itt-ott, újságban vagy plakáton,
de most tűzből volt és a levegőben
látszott lebegni – mintha egy kéz
az esti ég falára írta volna,
mint a Mene tekelt – aztán közelebb értem,
és láttam már, nem égi jel, dehogy,
csak mint a töklámpás... mindenesetre
nagy munka lehetett kifűrészelni harminc –
vagy inkább ötven láda oldalát.
S láttam a lángfényben az arcokat:

azok az ismerős,
gondoktól elnyútt, korán ráncos arcok!
Esdeklőek: „Elsején meghozom...”
Mosolygóság: „Hogy megnőtt ez a kislány!” –
De most valamilyen feszült és megdicsőült
figyelem ült rajtuk: mint akik végre megtalálták
minden szenvedés magyarázatát,
a kulcsot a tulajdon életükhöz,
hogy szegénység, betegség,
részezes férj, korán elfonnyadt asszony,
adósság, tűz, fagy, árvíz,
vízfejű csecsemő – mindezek nem az élet
természetes velejárói, eltűrendő
bajok, viselendő kereszttek,
hanem okuk van, megnevezhető,
emberi arcot viselő okuk,
hatalmas és erős, de hogyha összefognak –
„Azok ott a mi ládáink” – Tudom, bolondság,
nem kellett volna: kicsúszott a számon.
A hátsó sorból ketten-hárman
hátranéztek: még csak nem is harag,
inkább csodálkozás volt a szemükben,
úgy néztek rám, mint valami marslakóra,
aki egy másik bolygóról pottyant oda,
a mindent megvilágító harag
lángfényű univerzumán kívülről,
és most itt holmi ládákról fecseg.

„Többet nem megyek ki!” – mondtam anyámnak.
És nem is mentem csakugyan,
azóta sem – pedig hány éve is már?
A férjem nevetett rajtam: „Mitől félsz?
Miért pont oda nem mész? Bármi bárhol
megtörténhet.” Nem tudom, hogy vajon
csak csúfolódott rajtam, vagy talán
mégis megnyugtatósnak szánta volna?
Mert ha igen... hát nem állíthatom, hogy
sikerült volna megnyugtattania.

Halott apáca

„Az Istenért, csak nehogy visszamenj! Ha ott találnak,
téged is elvisznek, akár a többit,
fölraknak egy teherautóra, aztán
vagy látunk még valaha, vagy sem!”
Váratlanul érkeztek, így beszéltek,
a nővérekre rátörték az ajtót,
vagy bezörgettek, én nem is tudom,
Egy táskányi holmit vihettek csak magukkal,
vagy annyit sem? Kapkodtak, amazok meg
sürgették őket: „Erre ott,
ahova mennek, nem lesz semmi szükség!”
mondogatták röhögve, míg kicibáltak ezt-azt
a táskákból. Mit visz magával
az ember, amikor kiűzik
az életéből? Egy váltás fehérneműt,
családi fényképet, egy rózsafűzért.
Közben meg: „Gyorsan! – noszogatták
őket –, gyorsan, ne húzzák az időt,
mindjárt indul a teherautó!”
Zörögve rángatott fiókok,
csapódó szekrényajtók.
Már lenn álltak az udvaron mikor
az egyikük – öreg, mord,
tüskés szemöldökű, az állán
egy anyajegyből hosszú szőrszál
kunkorgott – nem nagyon szerettük,
elég goromba volt velünk, fiatalokkal,
mi meg, bevallom,
szívesen bosszantottuk és sokszor kinevettük
a háta mögött – szóval ez a Márta nővér
hang nélkül összecsuklott. A két mellette álló
lehajolt hozzá, hogy föltámogassa,
aztán tanácstalanul összenéztek,
mert az a kis madárcsontú öreg test,
hirtelen iszonyú nehéz lett,
mintha valami súly lenne hozzákötözve,

az húzná le a földbe, s mozdulatlan
zuhanna. Az apró, sötét szemek a tüskés
ősz szemöldök alól szigorúan meredtek
rájuk, de már
látás nélkül. A főnökasszony
odament azoknak az embereknek
a vezetőjéhez: „Kérem, hogy adjanak még
egy kis időt, csak annyit,
hogy tisztességgel fölrvatalozzuk
a halottunkat!” Az az ember
szemlátomást zavarba jött. „Na jó,
nem bánom!” – dünnyögte, aztán, mintha valami csorbát
akarna helyreütni, élesen és gorombán:
„De egy-kettő, ne húzzák az időt!
Más dolgunk is van, mint itt magukkal vesződni!”

Én nem sokat aludtam aznap éjjel.
Egy-két dolog – levelek, női holmi,
a Bibliám (benne a szentkép,
amit még az öreg papunktól kaptam
hétéves koromban)... rázott az undor,
ha arra gondoltam, mindez azoknak
a kezébe kerül – olyan kezekbe,
melyek talán egy órával korábban,
vagy egy órával később – mindegy,
lesz, ami lesz, gondoltam, megyek, és elhozom
azt a néhány holmit. Nem lehetett több
hajnali négynél – sötét volt az utca,
a téren, a Mária-kútnál, amelyet
csodálatosképp megkímélt a bomba,
amely lehámozta a szomszéd ház elülső
falát, és porig rombolta a másikat,
megálltam, felnéztem a Szűzanyára:
„Csak most segíts!”. Egészen addig
eszembe sem jutott: anyámtól
nem is búcsúztam el (persze, ha rájön,
mit tervezek, nyilván eldugta volna
a ruhámat, vagy rám zárja az ajtót...)

Furcsa, de a kapu
nyitva volt. Az a hosszú folyosó,
ahol annyit jártam, most, a sötétben
idegen volt, és mégis ismerős,
mint mikor álmában belép az ember
egy helyiségbe, és tudja: ez itt az első
gyerekkori szobája, ugyanakkor
az x-i pályaudvar váróterme.
Az is lehet, gondoltam,
hogy most is álmodom. A lépteim
visszhangot vertek az üres falak közt.
Az egyik elkopott lépcsőfokon
megcsúszott a lábam, ahogy indultam fölfelé
az emeletre. Máig sem tudom,
miért nyitottam be a refektóriumba,
valami fényt láttam, vagy elvitettem az ajtót?
Kiszűrődött volna az ajtóres alatt
a gyertyafény? Égett egyáltalán még
valamelyik gyertya? Igen, az egyik
még pislákkolt, a többi három
már tövig égett. Abban a gyöngé fényben
alig láttam: vagy inkább
beletelt pár másodpercbe, amíg
fölfogtam, mit látok: két összekulcsolt,
szikkadt kezét, sötét köntös redőit,
a láng miniatűr mását, megsokszorozva
a rózsafűzér gyöngyszemeiben.
Mondom, először
semmit sem értettem: hirtelen az az örült
gondolatom támadt, hogy engem várt itt,
csak elaludt, de mindjárt föl pattan, s rám kiált:
ilyenkor kell megjönni? Tíz napig
nincs kimenő! De persze semmi
ilyesmi nem történt. A láng a léghuzatban
megnyúlt, majd elfeküdt vízszintesen,
s egy pillanatra az az apró fekvő alak,
mintha megnőtt volna holtában, és a sárga,
májfoltos arcon most nem a szokott

bosszús mogorvaság ült, hanem – nem, nem derű, de
valami időn kívüli, érinthetetlen
nyugalom – mintha csak
nem romló test feküdne az asztalon, hanem
sírszobor egy kőszarkofágon.

Aztán a gyertya kialudt, s én ott maradtam
teljes sötétben, csak az ablakokban
derengett a holdtalan éjszaka
hígabb sötétje. Tudtam: sietnem kellene,
föl a hálóterembe, összeszedni
a holmimat, aztán gyorsan haza...
Mégsem mozdultam. Odahúztam
egy széket a sötétben
tapogatózva, azután nem is tudom,
imádkoztam-e végül, vagy csak ültem,
a sötétben magam elé meredve. Azt hiszem,
egész mindennapi, a helyzethez nem illő
dolgok járhattak a fejemben: az, hogy aznap
mosnom kell majd, meg az, vajon fölvesznek-e
dolgozni a kertészetbe vagy eladónak
a kisboltba. De egy dologra biztosan
nem gondoltam: arra, hogy egy világnak
lett vége éppen most, és én vagyok,
aki virraszt a holttest mellett, és hogy
eztán sehol másutt, csak a szívemben –
ott helyben nem gondol ilyeneket az ember,
legfeljebb később, amikor már
csak az emlékezet fordított látcsövén át
nézi a helyzetet,
és benne önmagát.
Alighanem
elalhattam, mert aztán már csak arra
emlékszem, ahogyan tisztán kirajzolódik
a terem képe, benne
a fehér abrosszal letakart hosszú asztal,
s rajta az apró
sötét alak – a két vásott cipőtalp

elé valaki nyilván sebtében s jobb híján
egy cserepes virágot, pletykát vagy fuksziát
állított, amit én majdnem levertem
a sötétben. És nem előbb, csak akkor
tört rám a rémület – hogy hátha közben
ránzárták az ajtót, és nem tudok kijutni.
Fölugrottam, lerohantam a lépcsőn
(nem mentem föl a holmimért sem,
el is felejtettem, hogy miért jöttem).
Lenn sokáig hiába
próbáltam kilökní a nagykaput, pedig
pontosan tudhattam: befele nyílik.

Kinn már egész világos volt: az utca
még néptelen, csak az utcaseprők zörögtek
a talicskájukkal és seprűjükkel.
Anyám aludt még, mikor hazaértem
(szerencsére!), de már a konyha,
a foltosan kopott linóleum, a sánta
hokedli, az öreg kredenc, amelyen
felhólyagzott a festék –
minden síkos és érdes felület
a kora reggel első, hűvös fényében ázott.

kertitörpék

Kerülj beljebb! Nahát, igazán kedves tőled,
hogY nem felejtettél el
annyi idő alatt és olyan messze –
abban a messzi országban! Tudom,
persze, hogy a közös gyerekkort
nem olyan könnyű elfelejteni.
Igen, nézz csak körül: itt nemigen változott
semmi: egy s más, igaz,
kénytelenek voltunk eladni persze
azokban a nehéz időkben – például az ezüstöt
a vitrinből, de látod, maga a vitrin

megvan még és itt a kis porcelán
táncosnő is – a rosszul megragasztott
derekán ott van még a ragasztó gyantacsöppje.
A zongora? Ott van az is
a belső szobában. Tudom, te nem szeretted,
utáltál gyakorolni! Én még sokáig
játszottam rajta – míg anyuka élt,
szerette hallgatni. Még néha most is
megpróbálok... de aztán, a reumás kezemmel...
Hát igen, én sose jöttem el innét.
És képzeld csak – anyuka még megérte! –
visszavásároltuk! No jó, nem az egészet,
csak ezt a két szobát, amit meghagytak nekünk.
És még hozzá milyen olcsón! Futotta
a kis félretett pénzemből... és a bátyám,
tudod, aki kinn él Ausztráliában,
na, ő is besegített egy kevéssel.
A kert... az már egy kicsit nehezebb ügy.
Emlékszel, mennyit játszottunk a várfal
tövében – ugróiskolát, meg
kivittük a hajasbabát napozni,
és mennyit labdáztunk – igen, egyszer betörtük
a labdával az ablakot – de ez már
akkor volt, amikor a kertre néző lakásba
betelepítették a háрпиát,
az ő ablakát törtük be – vagyis hát a miénket,
ami akkor már nem volt a miénk.
Micsoda botrány volt – a hárpia rikácsolt,
az ablakot anyuka kénytelen volt
kifizetni... abból a nyomorult kis
gépíronői fizetésből... akkor
hónapokig zsíroskenyeret vacsoráztunk.
Emlékszem, nem is mentünk ki többet a kertbe.
Most? Most a kert elvben közös tulajdon.
Elvben joga van mind a négy családnak
használni, de aki a kertre néző lakásban
lakik most, vágatott egy kertre nyíló
ajtót az egyik ablaka helyén és

közölte velünk: a kert az övé,
és hogy oda senki ki ne tegye a lábát.
(Nem, ez nem ugyanaz a hárpia,
az már régen nem él. Az unokája.
Jó, nem igazán, csak lélek szerint...) A többiek?
Nem, nem tiltakoztak... azt hiszem, félnek tőle.
A nagy szájától, meg hogy állítólag
valami nagyfejű a rokona.
Még velem is képes volt ordítózni,
mikor egyszer – csakazértis! – kiültem
egy kicsit napozni a kerti székbe.
„Azt képzeli, hogy csak mert valaha,
száz éve vagy mikor itt minden a maguké volt,
hogy magának előjogai vannak?”
„Csak jogaim!” – feleltem,
ő meg, hogy ügyvédhez fordul... „Csak tessék!” – mondtam.
De azután mégsem mentem ki többet,
(jobb a békesség – ahogy anyuka
szokta volt mondani), gondoltam úgyis
örökké jön-megy, az idő nagyobbik
felében Pesten van – ügyeket intéz.
Majd akkor kiülök, ha nem lesz itt.
Aztán egy reggel láttam,
az ablakból, ahogy gurítja a
kerekes bőröndjét, megy a vonathoz,
vártam kicsit, amíg a levegő
felmelegszik – gyönyörű, kora őszi
nap volt – fogtam a könyvem, az összecukható
kisszékemet, indultam kifelé,
végig a folyosón – na és ahogy kiléptem,
nem fogod elhinni! mint ahogy én sem
akartam hinni a szememnek!
A kert teljes hosszában – kerti törpék!
Csúcsos sipkás, hosszú szakállú
kedélyesen vigyorgó kis gnómok, krumpliorrú,
dülledt szemű apró szörnyetegek,
vörösek, kékek, szörnyű gipszszínekben!
Szorosan álltak, hogy egy szék se férjen

közéjük – már ha valakinek lenne kedve
elüldögelni ilyen társaságban...
(Volt egy nagy, pettyes bolondgomba is
az egyik sor közepe táján.)
Egy törpe-hadsereg, az ő hadserege.
Ez őrzy az az elhódított
területet – lehetne persze rosszabb,
de mégis...Hát szóval ez van a kerttel.
Ettől függetlenül, egész jól megvagyok.
De most már inkább mesélj te magadról!
Eleinte még jött tőletek pár levél,
emlékszem, írtad, milyen sokat sírtál
az első időkben, aztán megszoktad lassan.
Nyilván jó döntés volt végül is, de azért
tudom, nem lehetett könnyű neked sem.
Általában soha semmi se könnyű.

© Kovács Lea

A Márk-változat

Van egy Márk. Szeretem. Autója volt, azért szerettem bele. Tél volt, vasárnap, és én anyámhoz mentem ebédelni. Annyira magányos voltam, hogy anyámnál ebédeltem minden vasárnap. Mechanikusan. Anyámnak ez terhes volt, de nem mondhatta a fiának, hogy fiam, ne gyere olyan gyakran. Nagyon öreg volt már, egy idő után észrevettem, hogy hazudik: nem ő főzte az ebédet, hanem valakivel főzette, nyilván a Fazekasnéval, a földszintről, észrevettem, főleg a túrós palacsinta, ott iskolák vannak, egészen másképp volt lerakva, mint azt hatvan év alatt anyámtól megszoktam.

Van egy Márk. Azóta is van. Mert odavitt a kocsijával, anyám háza előtt leparkolt, és én nem bírtam kiszállni. Ő se szólt. Csak néztük egymást az álló kocsiban. Most mi lesz. Anyám viszont egy valamit gyűlölt: a kését. Sajnálom. Jól elkéstem. Pedig nem csókolóztunk a kocsiban akkor még. Hallgattunk, nagyon hosszan.

Van egy Márk. Szeret. És szerintem ez most már így is marad. Halálom pillanatában – ami, lévén hogy öreg vagyok, nem lehet nagyon messze – szóval halálom pillanatában is tudni fogom, hogy velem van. És minthogy utána már új információkhoz nem jutok, ez lesz róla az utolsó információm. S minthogy ez azután már nem módosulhat, örökké úgy marad. Vagyis ő örökké az enyém lesz.

Van egy Márk. Szeret. De akkor miért mobilozik állandóan, észre se veszi, ha beszélék hozzá.

Van egy Márk. Megváltozott, mit mondjak. Előzékeny volt és jólnevelt. Anyámnak bejelentettem, amikor aktuális lett, hogy új barátom van. „Jól van, fiam, csak hány éves?”, kérdezte anyám és kicsit alulról nézett rám, „remélem nem kettessel kezdődik.” Mert volt egy előző, az tényleg kettessel kezdődött, aki miatt anyám eléggé hazudozott a Fazekaséknak, hogy én egy fiatal doktorandusszal jövök ebédelni. Doktorandusz, na hiszen. Édesanyám, légy erős, kettessel ez is, huszonkilenc, mondtam, de te maradj még életben, és mindjárt harminc lesz, *quelle différence*. Szerettünk francia szavakat használni a családban. A feltörekvő polgárság.

Van egy Márk. Erős férfi. Anyám azt mondta, hozd el kávéra, fiam, mutasd be. A kávé annyira rossz volt, hogy elhittem: ő főzte, nem a Fazekasné. Ültünk, Márk nagy volt és udvarias. Ahogy fogta a finom kis teáscsésze finom kis fülecskáját. Anyám a legszebb készletét vette elő, ezt díjaztam. Szépséges edényei voltak, ünnepekkor használta.

„Szóval maga sok nyelven beszél, kedves, öö, Márk.” Ez volt a trükkje, a név kimondása előtti szünettel jelezte, mennyire kívánja az illetőt távol tartani magától. Ez például eléggé hosszú szünet volt, bár közel sem olyan hosszú, mint az előzőnél, az mindig „kedves ööö Károly” volt. Na ja, az mindössze huszonhárom éves volt, nem kívánhatta, hogy egy idős primadonna, Liszt-díjas Érdemes Művész megjegyze a nevét. A szünet rövidülése immár azt jelezte, hogy anyám megfáradt, kilencven felé járt. Jól van, fiam, legyetek boldogok, én már nem bánok semmit, ezt sugározta. Ez is valami egy kemény asszonytól.

Van egy Márk. Jól beszél nyelveket. Tud németül, franciául, angolul. „Szóval maga sok nyelven beszél”, mondja anyám. „Az jó, az mindig jó. Amikor elváltam az első férjemtől, 1945-ben, a válás még kínos dolog volt. Takargatni való. Ma se könnyű, de akkor szinte szégyen volt. Hozzá akartam menni a Kálmánhoz, aki aztán az Ádám apja lett. Oda kellett állnom a szüleim elé, hogy én vasárnap elhoznám a vőlegényemet, miközben már kétgyermekes anya voltam. De ki ez az ember, kérdezték gyanakodva. Az Operánál van ő is, rendező, mondtam nekik, de ez nem hatotta meg őket. Én egy éve voltam az Operánál, ők az egészet furcsállkodva nézték, miért akarok énekesnő lenni, miért hagytam ott a férjemet (holott ő hagyott ott engem, de ezt nem taglaltuk). Végül kínomban azt mondtam: Er spricht gut

Sprachen. Jól tud nyelveket. Ez hatott; a szüleim nem tudtak jól magyarul, az első férjem is perfekt német volt. Ha ez is az, akkor nincs baj.”

Ezt mondta anyám, meg hogy töltsön még magának, öö Márk, parancsoljon tejet is.

Van egy Márk. Szeretem. „Akkor nincs baj”, így mondta anyám. Még kétszer találkoztak.

Van egy Márk. Orvos. Szívem doktora. Csak mindig elmegy. Szeret messze élni. Én meg itt. Sebez, ha elmegy, gyógyít, ha megjön. Nyitja-zárja a sebemet. Csiki-csuki. Bele fogok dögleni.

© Kovács Lea

Lázár Bence András

ANZIX

Egy üres, de fiatal park a délután közepén.
Így nevezik majd a napot, amikor leeresztik
lassan, matt koporsóban a megmaradt szerveket.

Hogy megint temetnek, hogy megint virágot
és köveket dobálnak a hajnalok végén a messziről
jött ismerősök, mintha bármi közük lett volna a fákhöz.
Amit asszonyok ültettek őszi estéken.

Hogy megint kiálljon egy bölcs tanár, hogy búcsúzunk.
Mintha lenne mitől, mintha bármi köze is lett volna
a megkopott padokhoz, amit a vasútállomások
hangszórói faragtak kifakult hétköznapokon.

De ennél lehetne rosszabb is. Hogy megint
vörös arcú kiöltözött urak tegyék zsebre a kezüket
és döntsék meg a nyakukat, mintha bármi közük
is lett volna a cserjék virágzásához, amit anyák és apák
locsoltak tavaszi reggeleken.

Egy üres, de fiatal park a délután közepén.
Így nevezik majd a napot, amikor a messziről
jött ismerősök, a bölcs tanár és a vörös arcú urak
szerveket bámulnak egy koporsóban.

De ennél lehetne rosszabb is.

Csak megmaradni kell, asszonyokkal őszi estéken,
vasútállomások hangszóróival kifakult hétköznapokon,
az anyák és az apák vízesésében.

Hogy aztán az éjszaka részeg gyerekek ölelgessék
a fákat, szeretkezzenek a megkopott padokon és
termést lopjanak a cserjékről.
Mintha csak egy üres park lenne.

TELJES

Kinyitni vakon
egy régi befőttesüveget,
ez lenne az, amit az öreg tisztítós
csak terhességnek hív,

kinyitni vakon,
lehetne ez egy első mondat,
első mondata a nőnek, akit
felraktak a vonatra
végállomás nélkül.

Persze a rohadt körtéknél van rosszabb.
Üresen állni egy körforgalomban.

De mit szólna az öreg, ha öltöny helyett,
bevinnék a nőt, akinek az első mondata
csak annyi: kinyitni vakon.

Persze a rohadt körtéknél mindig van rosszabb.

Nézni napot és azt hazudni ez a végállomás.
Aztán nézni a tengert egy nővel,
aki terhes és nem rakott el még soha

körtét, befőttbe.

Kinyitni vakon,
ez lehetne tisztítós keze alatt
az öltöny, amiben a nőt, akinek lehetne
ez az első mondata, akit felraktak egy vonatra
és azt hazudták ez a tenger, amiben ezt a nőt
elvenni feleségül, csinálni neki gyereket, aztán állni
egy körforgalomban. Mintha a körtéknél lenne rosszabb.

Hogy te vagy a tisztítós, te vagy a nő,
akit elvesznek és teherbe ejtenek,
és te vagy a vonat, aki nézi a napot,
mert azt mondták ez a végállomás.

Így lenni teljes. Tengerbe dobni
és kinyitni vakon.

© Kovács Lea

„Pillanatfelvétel a recehártyán”

FESTMÉNY, FOTOGRAFIA ÉS ELBESZÉLÉS A *HAJNALI HÁZTETŐK*BEN

A *Hajnali háztetőket* elsősorban abból a szempontból vizsgálom, hogy miként reflektál a regény a festmény, a fotográfia és az elbeszélő próza médiumára, mit vár el tőlük, vagyis milyen potencialitást lát bennük, és hogyan jeleníti meg őket nemcsak az elbeszélői szólamban, hanem a szöveg szintjén is. E vizsgálódási szempont alkalmazása nem meglepő a *Hajnali háztetők* esetében, hiszen kezdetől hangsúlyos e médiumok jelenléte a műben.

„Megírni a nyers valóságot”

Már az elején megtudjuk, hogy a regény címe megegyezik egy (fiktív!) festmény címével, melynek történetét a regény elbeszélője elmesélni hivatott, ám nem regényesen, hanem egy dokumentumgyűjtemény pontosságával szándékozik megírni a „nyers valóságot”.¹ Kezdetként ennek az elbeszélői igénynek a megfo-

galmazását veszem szemügyre. A kisregény első, bevezető keretfejezete végén a következőket olvashatjuk:

Megfogadom hát a barátom tanácsát, akiről sokan mondják, hogy jó regényeket ír; noha ez semmi esetre sem regény vagy kitalált történet; se nem műalkotás: csupán a *nyers valóság*. Aféle *dokumentumgyűjtemény* egy képhez. Ha a Giocondáról, vagy teszem azt, Tizian Kesztyűs férjéről ránk maradhatott volna egy skatulyára való amatőr *fénykép* vagy a *hangjuk magnetofonszalagon* vagy egyenesen néhány tekericsnyi *színes hangosfilm-felvétel*, a mesterek vászna mellett bizonyára volna némi érdekessége annak is, hogy levetíthetünk egy-két ilyen töredékes, a modellek *valóságos* életéből vaktában megörzött Technicolor 3D hangosfilm-kockát.²

A festő elbeszélő tehát olyan igénynyel lép fel saját elbeszélését illetően, amely a valós regiszterében tör-

ténő rögzítés jellemzőit várná el az elbeszéléstől: nem regényt, kitalált történetet, se nem műalkotást akar létrehozni, hanem a nyers valóságot kívánja rögzíteni, ahogyan azt egy fénykép,³ magnetofonszalag vagy néhány tekercsnyi hangosfilm-felvétel teszi.⁴ A felsorolt médiumok közül az első kettő esetén a rögzítendő dolog maga hagy nyomot a rögzítő anyagon: a fénykép esetében a negatívon a fény idéz elő változást az ezüst bromid lebontásával, a magnetofon pedig a hangot elektromágneses úton rögzíti a szalagra. A hangosfilm, bár egyszerre közvetít képeket és hangot a modellek valóságos életéből, már az imaginárius regiszterébe tartozik, amennyiben az állóképek mozgásként való érzékeléséhez szükség van a befogadó szemének átverésére, a mozgófilm az imagináriusban mint kontinuitás képződik meg.⁵ A szövegrészletből ugyanakkor kitűnik, hogy ezzel is a valóságosság igényét kívánja hangsúlyozni az elbeszélő. További magyarázatot nyújthat arra, hogy miért éppen ezek a médiumok kívánatosak a nyers valóság rögzítéséhez a fénykép esetében a Walter Benjamin-i „optikai tudattalan”, a magnetofonszalag esetében pedig a Benjamin nyomán Hanjo Berressem által alkalmazott „akusztikus tudattalan”⁶ fogalma, a hangosfilm-felvétel esetében pedig mindkettő: az analóg médium rögzíti és közvetíti azt is, amit a fülünk és a szemünk – a

figyelem, a fókuszálás vagy a fiziológia révén –, valamint a szöveg vagy ma a digitális médium – lévén szimbolikus rendszer – megszűr, vagyis a zajt, a valóst is.

Mindezzel a narrátor nemcsak az elbeszélés nehézségeire ad egyfajta választ, ez egyben hitelesítő gesztus is az olvasó felé, hiszen saját őszinteségét és megbízhatóságát állítja ennek révén, továbbá az olvasót is prediszponálja, amennyiben kijelöli számára, hogy mit várhat el a szövegtől.⁷ Sághy Miklós a fentebbi médiumok közül a fotográfiát emeli ki és tárgyalja a festmény viszonylatában, és hasonló megállapításokat tesz vele kapcsolatban: „A »főszereplő« festményekhez képest kétségtelenül kevésbé feltűnően és szembeötlően, ám az Ottlik művekben vissza-visszatérő módon mégiscsak megjelenik egy másik képi médium is, nevezetesen a fotó alapú kép, a fotográfia, valamint annak mozgásba hozott változata, a film. A *Hajnali háztető*kben például igencsak határozottan elkülöníti egymástól a fotográfiát és a festett képet a narrátor. Mindenekelőtt a fotográfiát sokkal közelebbinek tartja a valósághoz, mint a festményt. Erre utal a szövegben, amikor Bébé Lilitől fotókat kér, hogy elkészítse Halász Péter festői portróját. A fotó mint a festmény modellje a készülő alkotás hitelességének, világszerűségének a zálogaként,

azaz mintegy annak *valóságorgonya-ként* funkcionál. Később pedig a *nyers valóság és a tények megragadásának* a festményénél hitelesebb eszközékként utal a fotográfiára, a fotó alapú képre a narrátor, melynek segítségével együtt az elmondani kívánt történet szándékait is jellemzi.”⁸ Sággy ebben látja a fotográfia kiemelt fontosságát, hiszen ezáltal magát a történetírás folyamatát hasonlítja a fotóalapú képkészítési eljáráshoz. Idesorolja Szebek Miklós tényszerűsége vonatkozó intelmét is, aki a tárgyilagosságra való törekvést javasolja Bébének, hogy úgy írjon, mintha egy „épeszű idegen” szemével nézne. (19) Sággy felveti, hogy az „épeszű idegen” „személytelen és elfogultságoktól mentes szeme akár a kamera objektívjéhez is hasonlítható”.⁹

A kép

Az előhangban ugyanakkor nem ez az egyetlen önmeghatározó gesztus, hosszasan olvashatunk a regény címét adó festményről, mely egyben a dokumentumgyűjtemény megírásának is apropójául szolgált. Ráadásul sem a festmény, sem a megírás körülményei, de még a cím sem problémamentes. Nézzük tehát, mivel is állunk szemben:

Augusztus végén nyílt meg a kiállításum a Váci utca sarkán, s noha a lapok

általában elismeréssel írtak a képekről, melyeket huszonöt évi munkásságom anyagából magam válogathattam össze, az egyik nagyobb vászنامat majdnem valamennyien kifogásolták. *Vitatható értékű* kép, elismerem. Félig-meddig *tréfából* festettem egyszer. Ülő férfit ábrázol, aki hegedül a mellette ülő ruhátlan, szőke lánynak, bal lábánál pedig egy felöltözött nő ül a földön, és hallgatja a hegedűszót. A hegedűs is csodálatosan szép fiú, a szőke lány is tündökletes, mégis a kritikusok egybehangzóan azt panaszolták, hogy valami „nyugtalanító diszharmónia” árad róluk, „hibásan fogtam fel a témát”, ahogyan egyikük írta, s kivált azt nem értik, *miért* adtam a képnek azt a címet, hogy „Hajnali háztető”. (7 – kiem. V. M.)

Ezeket a sorokat olvashatjuk az első bekezdésben, ami a fentebbiekkel ellentétben inkább elbizonytalaníthatja az olvasót a szöveg státuszával kapcsolatban, hiszen a szöveg középpontjába állított, annak okaként kijelölt képről azt tudjuk meg, hogy szinte mindenki „kifogásolta”, ő maga is „tréfából” festette, „vitatható értékű”, „hibásan” elgondolt, s ráadásul „nyugtalanító diszharmónia” árad belőle. Mindemellett megismerjük, hogy mi látható a képen, amivel az elbeszélő „megteremti” a – valójában fiktív – képet imaginárius tartalomként,¹⁰ olyannyira, hogy az olvasó hajlamos is elfeledkezni

arról, hogy a kép létezik a szöveg révén – és nem fordítva, ahogyan azt a narráció pozicionálja. Ezt a hatást erősíti, hogy az első kiadás borítóján láthatunk egy, a leírásnak megfelelő képet, amely a kötéstervvel együtt Kondor Lajos munkája. Az elmondottak alapján azonban azt gondolom, hogy ez elhibázott kiadási stratégia, amennyiben megjeleníti, s ezzel rögzíti az imaginárius tartalmat. A további kiadások esetében már tartózkodtak ettől az egyértelműségtől, bár a második kiadás (1969) borítójának tervezőjét valószínűleg a „hajnali háztetők” ihlették meg, így hasonló történik, mint az első esetben; a harmadik kiadás borítóján (1977) három arctalan alakot láthatunk, ami már jobban meghagyja az olvasó képzeletének a szabadságát; a negyedik kiadáson (1987) a regényből készült film egy részlete látható – ami megint érdekes döntés –, a további kiadások már nem használtak vizuális tartalmat.¹¹

A kép kontextusa még összetettebbé válik, ahogy továbbolvassuk a szöveget, ugyanis az elbeszélő a bekezdés végén megfogalmazott kérdésre kezd el válaszolni, vagyis, hogy miért adta ezt a címet a festménynek. Ám már a következő mondatban megtudjuk, hogy „egyáltalán nem ezt a címet adta neki”. (5) Az eredeti cím a következő volt: „77. Hegedülő

férfi, ülő akt és egy titkos prostituált képmása. 1943. Olaj, 170 X 137.” (6) Egy rendkívül egyszerű, leírójellegű cím: sorszám, a rajta látható 3 alak (jelzővel ellátott köznevek), a festés dátuma, a festék típusa és a kép mérete alkotja. Olyan cím, amely nem akar sokat mondani, nem akarja magára vonni a figyelmet, inkább mint ha arról árulkodna, hogy mindössze azért áll a kép mellett, mert kellett egy cím. Egyedül a „titkos prostituált” teszi valamennyire sejtelmessé. Valószínűleg éppen ezért üzeni azt Lőcs elvtárs festőnknek, hogy „a címet meg kell változtatni”, amihez – az immáron megnevezett – Both Benedek hozzáteszi, hogy „pedig ez már a harmadik cím volt” (6), az elsőt, „H. P. arcképe, két feleségével”, valamint a másodikat, „Égi és földi szerelem” szintén meg kellett változtatni. (13) Az első szintén leíró cím, bár itt a hegedülő férfit monogramjával megnevezi, s kiderül az is, hogy a nők a feleségei – így referenciálisabb; a második azonban már jóval elvontabb, s a kép témájaként a szerelmet teszi meg. A harmadik változtatási kérés után firkantja oda Bébé végül a korrektúraívre dühében, hogy „Hajnali háztetők”. (14) Ez tehát a kép címének, mondhatni, filológiai története. Közben azt is megtudjuk, hogy miért vált most – 1956-ban járunk – hirtelen aktuálissá a tizenkét éves kép: Bébét a szövetségtől keresik meg, hogy szeretnék megvenni

a Halász Péterről készült portréját a székházuk számára, hogy kifüggesz-
szék a díszteremben, mivel Pétert,
aki Párizsba utazott volna a kiállítás-
megnyitójára, már a repülőgépről
bevitték agyvérzéssel a szanatórium-
ba, és előző nap délután meghalt. (6)
Ily módon a kép és az olvasott mű
központi alakjának halálával kezdő-
dik a tulajdonképpeni elbeszélés.

Bébé szabadkozik, hogy a képen
Petár ronda, mire még esztétikai vi-
tába is elegyednek Lőcs elvtárral,
aki szerint „a modell lehet rút is:
a *kép* legyen szép”, miközben Bébé
azért „küszködik ecsettel-olajjal,
hogy megértesse az emberekkel a
közömbösnek vagy egyenesen csúf-
nak vélt dolgok szépségét”. (9) Két
művészefelfogás ütközik itt, Lőcs
elvtárs szerint a művészetnek min-
dig szépnek kell lennie, gyönyör-
ködtetnie kell, tehát funkciója van,
míg Bébé a „dolgok szépségét” akar-
ja megmutatni, tehát a művészetben
olyan potencialitást lát, amely képes
megmutatni, láthatóvá tenni dol-
gokat. Mindenesetre Lőcs elvtárs
ragaszkodik a képhez, ám azt kéri
Bébétől, „vakarja le a nőket a kép-
ről”. Bébé nem érti, miért szeretné-
nek képet Péterről, csirkefogónak,
dilettánsnak tartja, az elvtársak pe-
dig „ügyes” gazembernek nevezik.
(9–10) Ezzel Bébé ismét megkérdő-
jelezi a kép, s egyúttal a kezünkben
tartott regény jelentőségét is. Ettől
függetlenül felkeresi Lilit, a képen

látható „titkos prostituáltat”, hogy
régí fényképeket kérjen tőle Péter-
ről, mert új képet akart festeni róla,
mivel azóta megváltozott, amiben
ismét a valóság iránti hűség igénye
nyilvánul meg, még a festészet terén
is. Lili azonban többször is mondja
Bébének, hogy „nem érdemes”, „kár
a fáradságért [...], ki fog derülni róla
valami disznóság, aztán hiába dol-
gozott, nem veszik meg a képet”. (13)
Végül így is történik, folytatja Bébé,
pedig ha nem is festett újat, „kijavít-
totta” a régit, mérgében így kiakaszt-
ja azt a kiállításán, s ekkor adja neki
a „Hajnali háztető” címet. Az elő-
hang végére érve ily módon már a
kép kiállításának történetét, körül-
ményeit is megismerjük.

Az elbeszélés nehézségei

Ekkor állítja meg magát az elbeszélő,
s itt következik az először idézett, az
elbeszélés nehézségeit tárgyaló rövid
rész, mikor a narrátor reflektál saját
elbeszélésmódjára, amellyel elége-
detlen: „Már látom, hogy szót szóba
öltök, és belegabalyodok a mesembe,
holott még el sem kezdtem. Összeku-
szálom az időrendet, belekeverek kí-
vülálló személyeket, ide nem tartozó
dolgokról bölcselekdem, és nem oda
lyukadok ki, ahová szeretnék. Pedig
el akarom mondani ennek a képnek
a történetét úgy, ahogy volt.” (14) Az
a problémája tehát, hogy elkalando-

zik, asszociál, nem tartja az időrendet és nem fókuszál, nem irányítja az elbeszélés menetét, pedig úgy akarja elbeszélni a kép történetét, „ahogy volt” – jelentsen ez bármit is, bár valószínűleg az objektivitás, a kauzalitás rendjét szeretné Bébé megtartani. Író barátjától, Szebek Miklóstól kér tanácsot, aki azt javasolja, hogy kezdje el az elején, és pontosan, sorban mesélje el egyenként a három karakter történetét, s csak arra figyeljen, hogy az adott karakterről legyen szó végig. Itt ér véget az 1956-os évszámmal jelölt előhang.¹²

Bébé így is kezdi el történetét, 1936-ban, egy november végi éjszakán, negyed egykor, amikor először találkozott Lilivel. Ugyanakkor, ahogy sejtettük, rögtön az elején eltér választott tárgyától, ugyanis ezen az estén a képen látható másik nővel, Adriani Alisszal is találkozott, akibe régen szerelmes volt, s hiába próbálta megfogadni Szebek Miklós tanácsát, hogy ne áradozzon, tárgyilagosan, egy „épeszű idegen szemével” írjon, be kell látnia, hogy ez nem lehetséges: „Pedig hát, sajnos, a magam szemével néztem Adriani Aliszt.” (19) Tehát már a legelején le kell vonnia azt a következtetést, hogy a valóság hű elbeszélése, legalábbis a tárgyilagosság értelmében, nem lehetséges, ahogy a szigorú témavezetés, az időrend linearitásának megtartása sem. A negyedik fejezetben Bébé már azt meséli el, hogyan lett szerelmes

Aliszba huszonegy éves korában, az ötödik fejezet pedig egészen az alreál előtti időkig tekint vissza, egy Péterrel közös történetükre, a radírlopásra (amelyhez még visszatérek). Bébé szubjektív nézőpontja végig érvényesül a regényben, mivel csak olyan történeteket beszél el részletesen, amelyeknek maga is résztvevője, egyéb eseményekre, melyekről hallomásból tud, csak utal. Ily módon szépen lassan megcáfolja saját elveit, ami joggal eredményezhetné az elején felépített hitelesség felszámolását. Erről a későbbiekben még részletesebben is szó lesz.

A hajnali háztetők

A kép és a regény címének bonyolult története azonban még nem ér véget. Maga a szöveg Halász Péternek Karácsonyi Lilivel, illetve Adriani Alisszal való bonyolult kapcsolatának bemutatása után érkezik el az utolsó előtti tizedik fejezetben a cím alapjául szolgáló „eseményhez”. Egy októberi estén, jóval éjjel után térnek fel egy Lónyay utcai ház legfelső emeletén található legénylakásba, s ott folytatják a mulatozást. A nyolcfős társaságban ott van Bébé, Péter és Alisz is, aki ekkor már utóbbinak a felesége. Az este ott vesz fordulatot, mikor a lány elvonul a házigazda agglégénnyel a sarokszobába beszélgetni. Péter egy idő után elkezdli nő-

gatni, hogy induljanak, először Alisz nem törődik vele, úgy tesz, mintha észre sem venné, majd többször ki is küldi a szobából, végül pedig kitudszakolja onnan, és kulcsra zárja az ajtót, „tréfásan”.¹³ (120) Erre reagál Péter azzal, hogy fogadást köt egy másik vendéggel, Ipoly Elemérrel arról, hogy átmászik a sarokszobába az ablakpárkányon keresztül. Ezt valóban meg is teszi, a jelenetet Bébé, saját bevallása szerint mint az egyetlen tényleges szemtanú a következőképp írja le:

Pétert csak én láttam. Szorosan a falhoz tapadt, két kézzel ölelte a vakolatot. Arcát is odanyomta, elfordítva. Szétvetett lábait rettenetes lassúsággal csúsztatta milliméterről milliméterre. Teljes figyelemmel csinálta a dolgát. Amint a tenyere egyet-egyet mozdult, szívem beledobogott. Lábujjai mozogtak a harisnyában. Hősies és nevetséges látványt nyújtott. Kiváltságosan tiszta őszi hajnal volt. Tejeskocsi cammogott az utcán. Akkorának látszott, mint egy játékszer. Péter alatt, majdnem hat emelet szakadékában, homályosszürke udvar derengett. (122)

Az elbeszélő itt Péterre koncentrál, a perspektíva is beszűkül, csak azt „látjuk”, amit Bébé is¹⁴ – Péteren kívül egyedül a tejeskocsit és a messze derengő udvart, talán, hogy ezzel is érzékeltesse a magasságot és a veszélyt. A mutatvány végül is sikerül, bár

végtelen hosszú időnek tűnik, mire átlép az erkély korlátján. Ezután rögtön el is hagyják a helyszínt Bébével, Alisz nem tart velük. Amint a Kálvin tér felé haladnak, meséli el Bébének Péter, hogy mi mindent látott ez alatt a rövid idő alatt:

– Tudod – magyarázta –, láttam végig a hidakat.

– A hidakat?

– Igen. A hidakat. A folyó pántját, végig. Összevissza a rengeteg háztetőt. Egy vonat ment a Ferencvárosi pályaudvar tájékán. Tehervonat, huszonegy kocsi.

– Péter! – szóltam rá bosszankodva.

Elsősorban is nem láthatott semmit, hiszen körül sem nézett odafönt a tetőn, hacsak a rekehártyája nem készített valamilyen csodálatos pillanatfelvételt.

– Ne hazudozz – mondtam. – Inkább eredj vissza Aliszhoz. Megharaigítod.

– Á! – legyintett. – Dehogyan. Nem fontos. Nem erről van szó. Azt kérdezted, hogy megérte-e? Hogy kerül ide Alisz? És nem hazudok én. Láttam tisztán az egész várost. Hidakat, vonatot, mindent.

Megállt, s maga elé meredve, kinyújtott karját hintáztatva a levegőben, folyamatosan magyarázta.

– Alapjában semmitmondó kép. Piszkos falak, tetők cikcakkja. Az Andrassy út túlsó ablaksora vakon csillog a napfényben. A Vár zöld tete-

je is fényes. A Múzeummal átellenben kinyitottak egy ablakot, s kócos nő ásít és nyújtózik. A redőnyök mögött alszanak. Valahol szól az ébresztőóra. Öreg utcaseprő kaszálgatja az úttest szegélyét. Szinte hallani a seprő sercegését. A harmadik emeleten iskolásfiú könyököl, kávésbögréjét markolássza. Felhajtott gallérral száll ki egy férfi a taxiból, pénzt kotor elő. Három uszályt is láttam, lefelé úsztak a Dunán. Takarítják a kávéházat. A Vilmos császár utat némelyik mellékutca ferdén keresztezi, a házak egymáshoz lapulnak, szürkék, porosak. A sziget benyúlik a Margit híd alá.

– Ezt mind láttad? – kérdeztem.

– Le tudnám rajzolni a térképet, apróra. (125–127)

Bár Bébé először nem hisz neki, ezután a következőket írja:

Most már én is láttam Budapest háztetőit. A fényes őszi hajnalban, az áttetsző levegőig alatt borzongtak a kövek, hatalmas némaságban terpeszkedett a város a messzeségbe. Szennyes színei egybefolytak. A nyugati látóhatár megfeszült, mint egy fakókék vitorla, mérhetetlen magasan. A folyam mentén bérkaszárnnyak horgonyoztak a híg napfényben. És tetők, kémények, tűzfalak szurtos, széltépett, esővert rengetege. (127)

Halász Péter elbeszélése alapján már ő is látja maga előtt, sőt, akárcsak

Péter, ő is leírja, nekünk, olvasóknak. Teljesen egyértelmű, hogy Péter valóban nem láthatott semmit sem a falnak simulva, de ha ez nem lenne elég, topográfiai szempontból is lehetetlen egy Lónyay utcai ház legfelső (maximum harmadik vagy negyedik) emeletéről belátni ekkora területet (a Vártól kezdve az Andrássy úton át, ahogy a Margit híd alá benyúlik a sziget), ráadásul ilyen pontosan, mikor fentről nézve még a tejeskocsi is csak egy apró játékszernek tűnik. Péter mindezt nemcsak elképzelem, hanem őszinte meggyőződéssel előadja Bébének, akinek anynyira élményszerű a leírás, hogy már ő is látja maga előtt, sőt maga is elbeszéli, megírja a regényben, ezt pedig az olvasó úgy olvassa, mint Bébé Péter szavait.¹⁵ Ez az az imaginárius tartalom tehát, amely a regénynek szolgál alapul, s amelynek megfestésére Bébé Pétert szólítja fel. Péter képe sosem készül el – legalábbis nem tudunk róla –, ám negyedik címként végül Bébé adja saját, Péterről és feleségeiről készült képének, majd regényének.

A hazudozó és az olvasó

A két leírás összehasonlítása további belátásokkal járhat: az egyiket Péter a képzelete alapján önti szavakba Bébének, a másikat Bébé elbeszélőként az előbbi leírás és a saját képzelete

alapján az olvasónak közvetíti írásban. Péter apró mozzanatokot emel ki és helyez egymás mellé rövid, egyszerű mondatokban. Ezek egyrészt a teret érzékeltetik, annak néhány pontját jelölik ki (tetők, falak, az Andrassy út ablaksora, a Vár teteje, a Duna, a Múzeum, a kávéház, a Margit híd stb.), ezeket a látvány alapján jellemzi (cikcakk, csillog a napfényben, zöld teteje fényes, a házak szürkék, porosak), másrészt apró, hétköznapi, tipikusan reggeli jelenségeket, életképeket mutat be (egy kócos nő ásít és nyújtózkodik az ablakban, mások alszanak, az utcaseprő kaszálgatja az úttest szegélyét, egy férfi a taxiból kiszállva fizetni készül, takarítják a kávéházat, egy fiú kávébögréjét markolássza), aminek révén az ébredező város hangulatát ragadja meg. Ily módon válik élményszerűvé és érzékletessé a leírása. Ezt a hatást továbbfokozza, hogy nem csak látványelemekkel, hanem hanghatásokkal éri el mindezt: megidézi az ébredéstől hangját, de az utcaseprő seprűjének a sercegését is, amit az alkalmazott nyelvi eszközök, az alliteráció és a hangutánzó szó külön hangsúlyoz.

Bébe e leírás alapján kezdi el látni maga is Budapest háztetőit, az ő leírása ugyanakkor több szempontból eltér Péterétől. Hosszabb és valamivel összetettebb mondatokban fogalmaz, megszemélyesítéseket (borzongtak a kövek, terpeszke-

dezt a város), hasonlatot (a látóhatár megfeszült, mint egy fakókék vitorla), szinesztéziát (híg napfény) alkalmaz. Másfelől kevésbé konkrétumokból építkezik, inkább tágabb látóteret jár be (áttetsző levegőig, terpeszkedő város, megfeszülő látóhatár, tetők, kémények, tűzfalak rengetege), és ezáltal átfogó benyomást közvetít. Ettől függetlenül nem kevésbé érzékletes ez a leírás sem: Bébenél is hangsúlyosak, sőt talán még hangsúlyosabbak a vizuális hatások (fényes, áttetsző, szennyes színek, fakókék, híg napfény, szurtos stb.), hangot ellenben nem hallunk, a város „hatalmas némaságban terpeszkedik”. Bébe mintha már eleve festményként képzelné el a látványt: „szennyes színei egybefolynak”, akár a vásznon; s a napfény híg jelzője is megnyitja az asszociáció lehetőségét egy napsárga festékre. Péter leírása pedig, ahogy láttuk, inkább jelenetező. Mindenesetre mindkét részletről elmondható, hogy szembetűnően és művészi módon megalkotott. Szegegy-Maszák Mihály ezt a következőképpen foglalja össze: „Halász azonban olyan szemléletesen tudja leírni a látottakat, hogy megingatja Bébe meggyőződését. Az Ottlik prózájában viszonylag ritka metaforák a szövegrész megalkotottságára hívják föl a figyelmet, így érzékeltetvén, hogy nem külső látványról, hanem belső látomásról van szó.”¹⁶ A szövegrész művészi megalkotottsága ilyen

értelemben még külön fel is hívja a figyelmet arra, hogy a képzelet működése áll a leírt látvány mögött. Az érvelés szempontjából kiemelt jelentőséggel bír ez a megállapítás, amelyre majd még visszatérek.

Festmény vs. fénykép

Innen nézve különösen érdekes a regény elején a narrátor által megfogalmazott elvárás, miszerint dokumentumgyűjteményt kíván létrehozni a címadó festményhez, s az ennek megfelelő eljárás leginkább a fotográfia eljárása lehet. Fénykép és festmény mint két vizuális médium így akaratlanul is összehasonlításra kerül. Sággy Miklós a fotót és a festményt szintén egymással szembeállítva elemzi, majd ezt követően vonja le a következtetést a tekintetben, hogy a *Hajnali háztetők* végső soron hogyan viszonyul e két médiumhoz. Szembeállításának alapja, hogy Ottlik műveiben a festmény és a fénykép alapvetően eltérően viszonyul a múlthoz, a világhoz és a valósághoz. A festmény mágikus és aurettek alkotásként jelenik meg, amely képes mindent magába sűríteni, megőrizni és jelenvalóvá tenni, megidézni, illetve maga is minden ízében jelenlevő.¹⁷ A *Budában* ez az, ami Bébé megfogalmazásában a „fényképezhető látványnál kicsivel több”: a „láthatatlan részét, hangu-

latát, milyenségét kerested a festményedhez” – mondja.¹⁸ Itt a festmény tehát a fényképhez képest többlettel bír. Sággy azzal a festészeti hagyománnyal rokonítja Bébé „képkészítői metodológiáját”, amelyet André Bazin az egyiptomi mumifikáláshoz hasonlít, amennyiben ez a festészeti elképzelés „a festett képet a mulandó világ időtlenítéseként, öröklétbe helyezéseként értelmezi”: „A francia esztéta – akárcsak Bébé – a múlt (és a jelen) történéseinek olyan eszenciális sűrítményeként írja le az ilyen céllal készült műalkotásokat, melyeknek szándéka nem más, mint az ábrázolt tartalmát kivonni az élet véges időszámításból és a halálon túlra, vagyis az öröklét végtelenjébe illeszteni. Bazin szerint ez az elképzelés egészen a fotográfia feltalálásáig, vagyis a 19. század elejéig tartja magát a képzőművészetben.”¹⁹ Sággy rámutat arra, hogy Walter Benjamin is a fotográfia feltalálásának időpontját jelöli ki annak határvonalaként, amikortól elkezdődött a képek aurájának fokozatos eltűnése. Egy kép auráját Benjamin nyomán Sággy a következőképpen határozza meg: „az »itt és most«-hoz kötődik, a képben felsejülő távoli dolog performatív megidézéséhez,”²⁰ s megállapítja, hogy az ottliki regényekben szereplő piktorok elképzelése a festészetről meglehetősen kultikus és aurettek. Vagyis hinni látszanak a képek mágikus erejében, mely az

eltűnt vagy a nem látható dolgokat is láthatóvá, vagy még inkább (*itt és most*) *jelenvalóvá* tudja tenni, és az örökkévalóságnak meg tudja őrizni. [...] Valamint a festészet a romantikával, a költészettel rokon, és ebből következően *a múlt és a teljesség tereit képes megnyitni*, vagyis azokét a *helyekét*, melyekbe a narrátor szeretne visszatalálni. [...] Más szóval ez az a festészeti és művészeti hagyomány, amely az Ottlik-szövegek festői számára elérhetetlen és visszahozhatatlan, noha minden alkotói törekvésük végső célja egy ilyen hagyomány megidézése volna.”²¹ Sággy arra mutat rá, hogy Ottlik elbeszélőjének célja festőként a megidézés, a jelenvalótétel és a múlt tereinek, helyszíneinek megnyitása.

A festménnyel szemben a fénykép ugyanakkor már eleve eltávolít, „ontológiai hasadtság jellemzi”, a hiány struktúrája határozza meg, amennyiben „a képen reprezentált esemény mindig más idő- és térsíkban létezik, mint maga a képtárgy (fénykép) és ilyen értelemben mindig elkülönül a (képet néző) befogadó aktuális tér és idő tapasztalatától”. A fotográfia dokumentál, egy múltbeli élményt tesz jelenvalóvá, a festmény – miként fentebb már volt róla szó – viszont minden tekintetben jelenvaló, „előttünk bomlik ki az időben, azaz a befogadóval egy tér- és idősíkbán”. Utóbbi nem mondható el a fotográfia-ról, mivel az elválasztja a képtárgy

és a képen ábrázolt idejét, a befogadó és a reprezentált idejét. A festmény időtlenség jellemzi, míg a fénykép időbe ágyazottság, az a paradoxon rejlik benne, hogy „amit reprezentál, az mindig a múlt távolában is van egyúttal”,²² ezáltal távollét és jelenlét feszültsége jellemzi. Emellett a fénykép eredeténél a halál áll, nem pedig az élet, „inherens módon érintkezik a halállal”, vagy ahogy a Sággy által idézett Eduardo Cadava megfogalmazza: „A fénykép a lefényképezett halálát jelenti be.”²³

Sággy arra a következtetésre jut, hogy a *Budában Bébé* a festmény teljesítményét állítja elérendő célként maga elé, vagyis a múlt megidézését, azonban ezt nem sikerül megvalósítania, s múlthoz való kapcsolatát a fotográfia jobban kifejezi, mint a festmény, amennyiben utóbbi nem bizonyul megfelelő eszköznek a múlt megragadásához, mivel a világ illúziójellege (lásd ingyen mozi) nem fér össze a festmény által képviselt esztétikai elvekkel.²⁴ Szegedy-Maszák Mihály a címadó festményt a történet metaforájának tekinti,²⁵ s hangsúlyozza az elbeszélés vizualitását: „Ottlik történetmondója esetében a nézőpont mindig fontosabb a beszédmódnál. [...] Bébé elbeszélésére rányomja a bélyegét az a szokás, hogy a helyzeteket látványként, térbeli elrendezésként fogja fel, az emberek

érintkezésében pedig fontosabbnak tartja a tekintetet, az arckifejezést a beszédnél.²⁶ A szöveg vizualitása ilyen értelemben tükrözi az előhangban felvázolt célkitűzést.

Én úgy gondolom, hogy – legalábbis a *Hajnali háztetők* esetében – maga a szöveg a retorika szintjén (a fentebbi idézetben a regény elejéről) a fotográfia teljesítményét tüzi ki maga elé – még ha ironikusan olvasható is ez a kijelentés²⁷ –, ám, ahogy láthattuk, igen hamar eltér ettől az elvétől. Ugyanakkor a címadó festmény sem látja el megfelelően szerepét, hiszen magyarázatra szorul: „A festmény címe tehát külső kényszer eredménye, s ebből azt lehet sejteni, hogy a kisregény voltaképp úgy is olvasható, mint a saját címének magyarázata. Az első fejezetekben az olvasó csak feszültséget tételezhet föl a festmény és címe között; a történet végére ellenben már kapcsolatot fog látni a kettő között.”²⁸ Egyedül a regény végén „működik” és tölti be funkcióját a Halász Péterről és Liliről készült rajz, ekkor azonban Bébé tulajdonképpen „fotóként” használja azonosítás céljából, emellett itt a nyelv vall kudarcot és a vizualitás jár sikerrel²⁹ – bár hozzá kell tenni, hogy az elkészült kép csak úgy tud megfelelni a valóságnak, hogy Bébé a múltbéli tapasztalatai alapján képzelettel el, hogyan nézhetnek ki most a lefestett alakok. A kép tehát nem valós tapasztalatokon alapul, elkészíté-

séhez szükség van a képzelet működtetésére.³⁰

Egy meg nem született festmény-nyel is találkozunk, hiszen Bébé arra buzdítja Halász Pétert, hogy fesse meg, amit „látott”, a hajnali háztetőket, ő ellenben nem akarja megfesteni. Ő már a szavaival megteremtette azt a képet, látványt, amit Bébé megakarna festeni. Valójában a szöveg lesz képes arra, amit a festménytől várna el, a jelenvalóvá tételre és a megidézésre, s erre már maga a szöveg is nyújt bizonyítékot, amennyiben Bébé maga is „látja” a Halász által szavakkal leírt képet – hasonlóan megképződik az a hipotetikus materialitás, amelyről Milián Orsolya beszél a regénybeli fiktív képek státusza kapcsán: a Halász által leírt látvány ugyanolyan státusszal bír, mint a *Hajnali háztetők* olvasója számára a regény című szolgálokép – ahogy ezen a ponton Bébé is egyfajta implicit olvasóként viselkedik. Mindeközben pedig egy fotóhoz hasonlítja a narrátor Bébé azt, amit Halász látott: „magát a regény sorsfordító pillanatát, azaz a hajnali háztetők hajnali látványát is egy fotó alapú pillanatfelvételné írná le: Péter ugyanis hat emelet magasból »nem láthatott semmit, hiszen körül sem nézett odafönt a tetőn, hacsak a recehártyája nem készített valamilyen csodálatos pillanatfelvételt.«³¹ Ez alapján azt is mondhatnánk, hogy Bébé azt szeretné, ha egy fotószerű

képből készítené festményt Petár. E festmény helyett azonban csak Péter szavai, a Péter szava nyomán Bébé által elképzelt kép szavakba öntése, a Péteréket ábrázoló kép címe és végül a regény marad hozzáférhető.³²

Fikció, hazugság, illúzió

A valóságosság és tárgyilagosság rendkívül erős igényével fellépő dokumentumgyűjtemény a fentebbiek alapján tehát egy hazugságra, illúzióra, fikcióra épül, hiszen Péter nem láthatta, amit leírt.³³ Ebben az értelemben valóban hordozza már a *Hajnali háztetők* is a *Budában* megfogalmazott felismeréseket: ott az ingyen mozi metaforáját alkalmazva beszél Bébé a világ hipotetikusságáról, feltételeességéről, illúzió voltáról, itt maga a szöveg működés módja tükrözi ezt a belátást, amennyiben annak alapja illúziónak bizonyul. A cím, a kép eredetének feltárása végül csak szöveget, jeleket tud felmutatni.³⁴ Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy akármennyire is élményszerű, amit olvasunk, akármennyire is elhittük, hogy valós tényeken alapuló dokumentumgyűjteménnyel állunk szemben – ha elhittük az elbeszélő szándékát –, lényegében sosem lépünk ki a szimbolikus rendjéből.³⁵

A regény írott státuszát a szöveg maga is hangsúlyozza, mikor jelzi, hogy más szóval helyettesíti írásban

az elhangzott, ám papírra nem illő kifejezést: „»Lefejtettem a – ganéjt«, mondogatta, de nem ezzel a szóval, hanem közönségesebb nevén nevezve a barnássárga matériát.” (8) Vagy egy másik helyen: „»– Lőcs elvtársnak ganéjt a fejire« – mondtam a titkárnak, de nem ezzel a szóval [...].” (14)³⁶ Milián Orsolya megmutatja, hogyan fedi el a nyelvi működés az elvileg bemutatni kívánt képi tartalmat: Bébé „nem a kép *mellett*, hanem a kép *köré* beszél [...], a kép modelljeit, (részleges) élettörténetüket, vele való kapcsolatukat és a kép keletkezéstörténetét beszéli el. [...] Ez az auktoriális rávilágítás azonban egyrészt jelentősen leszűkíti a kezdetben, egyébként feltűnően szűkszavú ekphrasiszban instabilként, meghatározatlanként, s ilyképp heterogénként tételezett kép értelempotenciáljait, azaz a ki-sajátítás értelmében véve roncsolja a vizuális médiumot³⁷ [...], a történet megfogalmazása által éppen a festmény privát diszkurzusát írja felül, hallgattatja vagy nyomja el: a kép köré szőtt narratíva, miközben a festmény diszkurzusának kiegészítését, pontosabban: kijavítását célozza, így a nyelv repressziója által teszi fogyaszthatóvá a képet [...]. Egy hierarchikus viszonyt képez meg.”³⁸ Ennek következtében válik uralkodóvá a verbális a vizuálissal szemben. Ily módon a mű pedig nem a fotográfia vagy a festészet, hanem éppen az irodalmi szöveg teljesítőképeségé-

ről árul el valamit. Erre is utalhat, hogy a regény végén Bébé valóban regényíróvá válik.³⁹ Szegedy-Maszák is kiemeli, hogy ezen összetett kapcsolódások révén a mű a művészet-ről szól: „A kisregény címe kap itt magyarázatot. A »hajnali háztető« színekdoché jellegű kifejezés: olyan részalkotót nevez meg, amelyik egész helyett áll. Ez az egész olyan látvány, amelyik többszörös áttétellel kapcsolódik az úgynevezett »valóság«-hoz. Bébé, a festő elképzeli azt, amit Halász Péter láthatott volna a magasból, ha körülnézett volna. A kisregény tehát a művészet kitaláltságáról szól. A történet eseményei állandóan eltűnnek és újrateremtődnek. Nincs tény és kitalálás, valódi s elképzelt. Minden világ másíknak, korábbiak az átrendezése, továbbfejlesztése s egyszersmind a lerombolása, érvénytelenítése. Minden valóság kitalálás eredménye, s a tények nem adott kiindulópontok, hanem a képzelet műveleteinek eredményei.”⁴⁰

Ebből a szempontból különösen érdekes a hazugság kérdése és hangsúlyos szerepe, mivel így az válik a regény egyik kulcsmotívumává. A hazugság motívuma kezdettől fogva meghatározó Halász Péterrel kapcsolatban (mint láttuk, rögtön az elején csirkefogóként, gazemberként jelenik meg). A már emlegetett radírlopás története – melyet Ottlik átment

az *Iskola a határonba* is –, amely alapvető élmény Bébé számára, szintén ezt emeli ki. Röviden összefoglalva a történetet: Péter az iskolában mutat egy radírt Bébének, s azt állítja, hogy ellopta a Nádler-féle könyv-, zenemű- és papírkereskedésből. Bébé nagyon izgalmasnak találja a dolgot, bátor tetteknek, ezért ráveszi Pétert, hogy menjenek el együtt is radírt lopni. Mikor azonban a helyszínen vannak, kiderül, hogy a radírokat olyan helyen tárolják, hogy hozzáférhetetlenek: „a pult belső oldaláról felemelhető üvegfedél alatt”. (58) Innen tudta Bébé, hogy Péter hazudott, s végül ő lopott el három levelezőlapot, de a kedve „megzápult”, és napokig nyugtalan volt. Mégis azzal zárja a történet elmesélését, hogy ő a gyáva igazából, és Péter volt bátor fiú. (59) Ezzel veszi kezdetét barátságuk. Péterről több hasonló történetet is olvashatunk a regény során, Bébé a következőképpen jellemzi ezt a vonását:

Mindig alkalmazkodott a hallgatóihoz. [...] Számomra az őszinteség látszatát igyekezett felkelteni, közvetlen, természetes hangot kerestem, mert én ezt játszottam vele. Fáradtságos dolog volt, azt hiszem, úgy oldotta meg, hogy szavaiba tényleg őszinteséget kevert. Sokszor azt gondoltam, Halász Péternek alapjában semmiről semmiféle véleménye nincsen, s egyetlen őszinte pillanata a hallgatás lenne. (80–81)

Péter szavainak jellemzése, ahogy a hajnali háztetők leírásakor, itt is emlékeztet az irodalmi szöveg jellemzőire: alkalmazkodik a hallgatóihoz – minden olvasó számára sajátos élményt nyújt, az őszinteség látszatát igyekszik felkelteni – fontos, hogy a mű hiteles legyen (a *Hajnali háztetők* és az *Iskola a határon* esetében ez különösen hangsúlyos), őszinteséget kever szavaiba – valóságos tapasztalatokból építkezik, csak a hallgatása lenne őszinte –, mégiscsak egészében véve fikció. Nem az olvasás, hanem a másik oldalról, az irodalmi szöveg allegóriájaként olvasható ez a részlet.

Péter legnagyobb hazugsága, vagy inkább bűvésztükkje saját halála. A zárófejezetben beszéli el Bébé, hogy hat évvel később találkozott egy újságíróval, aki éppen akkor tért haza Franciaországból, s Antibes-ben is járt, ahol Lilinek volt egy ismerőse. Ott magyar házigazdája volt, amire Bébé gyanút fog, s kérdezgetni kezdi róla, végül azonban inkább megfesti Pétert, hegedűt ad a kezébe, s mellé helyezi Aliszt és Lilit is. Az újságíró valóban felismeri Péterben a házigazdát, Liliben pedig a szakácsnőt. Korábban utaltam már arra, hogy itt a festmény pusztán azonosító funkciót lát el – referenciális –, a nyelv, az alakok körülírása viszont kudarcot vall. A törzsszöveg ezzel ér véget.

Az utóhangból⁴¹ pedig megismerhetjük a nagy trükköt, Péter halálának történetét. Időközben,

viszonylag gyorsan, elismert festővé vált, majd, ahogy azt korábban olvashattuk, elindult Párizsba, hogy kiállítsa képeit, s ekkor szállították be a kórházba, és a temetését is megrendezték. Minderről Lili is tudott, erre utalhatott, mikor azt mondta, nem érdemes újra megfesteni, hiszen ekkor éppen Franciaországba készült Péter után, hogy „eltemesse az urát”. (142) A trükk azonban nem csak ebben állt. Az utolsó bekezdésben megtudjuk, hogy egy héttel később kiderült, Péter él, halálát csak azért játszotta meg, hogy Lili utána tudjon menni:

Még idehaza, az elmúlt évek alatt, összevásárolt egy csomó értékes képet; régi és új mesterek vásznait. Lelakozta valamennyit, rájuk festette saját műveit, és kivitte Párizsba kiállítani. A képeket aztán könnyűszerrel le lehet mosni és értékesíteni. Egész vagyont csempészett ki magának. Élete műve lecsurgott majd a padlóra az oldószerezrel együtt. (142–143)

Halász Péter számára saját életműve csak elfedő felületként, álcázásként jelent valamit, így bír funkcióval, amint ezt beteljesítette, megsemmisíti a képeket, ami egyben öndestruktív gesztus is.

A regény központi figurája tehát olyan karakter, akinek „minden második szava hazugság”, épp ezért nem lehet leírni a szavaival, a trük-

kök, illúziók mestere, aki bűvészműtatványairól is híres. Hazugságaival alkalmazkodik a hallgatóságához, s szavaiba őszinteséget kever, amellyel hihetővé válik. Alakjának lényegi eleme a fikció, s mintha olyan lenne találkozni vele, mint mikor az olvasó találkozik a fiktív szöveggel, különösen a *Hajnali háztető*kkal, melynek elbeszélője meggyőző őszinteségéről és pontosságáról, s az elbeszélést dokumentumgyűjteményként állítja be. „Pedig szemfényvesztés volt az egész; olcsó kártyatrükk.” (100) Éppen emiatt tekinti Szegedy-Maszák a regény zárlatát kifogástalannak: „A 4. függelék mind tematikus, mind formai értelemben kifogástalan zárlat, hiszen nemcsak az »Egy festő temetése« alcímet érvényteleníti, hanem a kisregény bevezetésének döntő eseményét is csúfondárosan megcáfolja.”⁴²

A hazugság kategóriája ugyanakkor el is bizonytalanodik a regényben. Halász Péterrel szemben Lili esetében a hazugság az őszinteség egyik válfaja volt, mindig másként meséli el a történeteit. Ezzel kapcsolatban Szegedy-Maszák a következőket jegyzi meg: „Ottlik öntükröző történeteiben tény és értelmezés egymás függvénye. Addig lehet egyazon tényre visszavezetni két értelmezést, amíg észrevehető valamely közös vonás bennük. Lili még kétszer meséli

el életét a festőnek. A háromféle változat ellentmond egymásnak, »ez a hazugság azonban az őszinteségnek egy válfaja volt«, mert a hazugság viszonylagos: ami ténynek számít egyik távlatból, az hazugság lehet másik látószögéből. [...] A képtelenségnek hitele lehet, a tény vitatható, mert távlat, nézőpont kérdése, a szereplő meghazudtolhatja önmagát.”⁴³ Ugyanígy „meghazudtolja” magát maga az elbeszélő is. Többször kiderül, hogy téved, félreért dolgokat – maga a címadó festmény feltűnése is tévedésre, Halász Péter vélt halálára vezethető vissza, s így a regény megírásának apropója is egy tévedésen alapszik. Pétert és viselkedését sorozatosan tévesen ítéli meg Bébé, s a magabiztos értelmezései ilyenkor ingatagnak bizonyulnak, ennek következtében az elbeszélő megbízhatósága is elbizonytalanodik. Az elbeszélő kapcsán egy másik, a hazugság kérdése szempontjából is érdekes mozzanat, hogy Bébé, Lilihez hasonlóan, máshogy mesél el bizonyos dolgokat a különböző regényekben. Ilyen, mindkét helyen előforduló történet az imént tárgyalt radírlopás története, ami az *Iskola határon*ban már csak egy bekezdésnyi felidézése a történetnek,⁴⁴ a *Budában* pedig csak egy mondatnyi célzás.⁴⁵ Egy másik, a *Hajnali háztető*kből és az *Iskolában* is előforduló jelenet Halász Péter és Bébé találkozása a katonaiskolában,⁴⁶ melynek kétféle leírásá-

ban egyetlen mondat sem azonos, és más is a jelentőségük a két műben.⁴⁷ Szegedy-Maszák Mihály ennek jelentőségét éppen abban a kérdésben látja, ami Lilivel kapcsolatban is már felmerült: „Ez az átalakítási kísérlet élesen világítja meg Ottlik munkamódszerét, arra irányuló törekvését, hogy kifürkészsze, meddig lehet ugyanannak tekinteni a különböző módon elmesélt eseményeket.”⁴⁸

Bizonyos tekintetben ezt a gesztust, vagyis hogy a regény – és a regény címéül szolgáló festmény, valamint a hajnali háztetőket leíró Halász Péter szavainak – eredeténél nem valóságos tapasztalatot mutat fel, valamint azt az elbeszélői eljárásmodot, amely a hazugságot az őszinteség válfajaként kezeli, tekinthető a Sümegi István által fenomenológiai realizmusnak nevezett írói eljárás egyfajta végpontjaként, amennyiben az „azt jelenti, hogy az író nem a valóságról kíván beszámolni, hanem azokról az élményekről, melyekből a valóság konstituálódik, s melyek csakis az ő saját élményei lehetnek.”⁴⁹ Jelen esetben Halász Péter saját élményéről van szó, szinte biztosan állíthatjuk, hogy nem láthatta, amit leír (valóságreferencia), ám attól az élmény szintjén megtapasztalhatta (átmászva az ablakpárkányon elképzelhette, például, hogy mi van alatta/mögötte), és amiről beszámol, már csak az

elbeszélés révén is valós élménnyé válik. Egészen hasonló fogalmaz meg Szegedy-Maszák a regény kapcsán: „Írói fogásként kell értelmezni azt, hogy a *Hajnali háztetők* egy olyan festőnek az ügyefogyott írása, aki önkéntelenül átalakítja az általa érzékelteteket: Ottlik így tette észrevehetetlenné a különbséget ténylegesen megtörtént és elképzelt között.”⁵⁰ Ez utóbbi megállapítás alátámaszthatja azt az elgondolást, miszerint az el nem készült festmény tekinthető a regény(írás) metaforájának – ami nem ássa alá azokat a már idézett értelmezéseket, amelyek a címadó festményt a regénytörténet metaforájának tartják, hiszen a regény valóban a kép keletkezéstörténetét, kontextusát, a három alak (plusz a festő) viszonyrendszerét beszéli el –, Halász Péter leírása pedig a regény mise en abyme-jaként is értelmezhető, továbbá egy lépéssel hátrébb lépve az irodalmi szöveg teljesítőképességének ottliki metamintájaként. Ha e két szint elkülöníthető, vagyis a „hajnali háztetők” primer élményének művészi igényű, érzékletes irodalmi megfogalmazása – Péter leírása mint az „irodalmi szöveg” – és a kép keletkezéstörténetének, kontextusának feltárása – a regény narratívája mint „történeti” olvasat –, akkor harmadikként helyezhetnénk melléjük a kép eredeti kontextusát, vagyis azonosító funkcióját – mint referenciális olvasatot.

1. Ez az igény egészen hasonló ahhoz, ahogyan Nadas Péter nyilatkozik a *Világló részletekkel* kapcsolatban, miszerint a lehető legnagyobb mértékben igyekezett visszafogni a fikciót, a „realitást” akarta megragadni, és dokumentumokból, szóbeli beszámolókból, valamint ellenőrzött emlékekből igyekezett dolgozni, a könyvben valóban közöl is (hosszan) dokumentumokat. Sőt művét két történéssel is lektoráltatta. Ettől még a memoár természetesen nagyon is irodalmi, gondosan megalkotott szöveg.
2. Ottlik Géza, *Hajnali háztetők*, Magvető, Budapest, 1959, 15. A továbbiakban erre a kiadásra hivatkozom, az idézett szövegrészek oldalszámát a főszövegben adom meg zárójelben.
3. A „fényképszerűség” és valóságosság kapcsolatáról Lénárt Tamás írja: „A »valóság-hűség« legkésebb a 19. század óta visszatérő ambíciója az irodalmi alkotásoknak, és ennek nem ritkán a »fényképszerűség« lesz a metaforája.” Lénárt Tamás, *Rögzítés és önkioldás. Fotografikus effektusok és fényképezés az irodalomban*, Kijárat, Budapest, 2013, 19.
4. A lacani Valóst „a legegyszerűbb úgy elképzelni, mint egy megszakítás nélküli, jelölhetetlen és mindenhogyan (pl. nyelvileg, optikailag stb.) bonthatatlan dolgot, amely mindig ugyanott van, beleütközünk”. (Jacques Lacan, *Le moi dans la théorie de Freud et dans la technique de la psychanalyse*, Paris, Seuil, 1978, 345 – A lacani regiszterek értelmezését nagyban elősegítette Smid Róbert magyarázata.) Kittler ez alapján leginkább az anyagi, fizikai je-
 lenségekre tekint Valósként (melyek az információelméletben az információ anyagi hordozóiként jelennek meg, és zajt generálnak): „a valós alkotja [...] a fiziológiai véletlent, a testek sztochasztikus összevisszaságát”. (Friedrich Kittler, *Gramofon – film – írógép. Előszó*, ford. Tóth-Czifra Júlia = Prae, 2014/4 (Friedrich Kittler), 91) A kittleri hármashból a gramofon sorolható a Valós regiszteréhez, amennyiben a gramofon a lemezek lejátszásakor nem zárja ki a zajt, a zörejeket. Még szemléletesebb azonban a fonográf, mely a Valóst valós időben rögzíti, melynek során bevésődés történik, maga a tárgy hagy nyomot a lemez anyagában, „a zörejek frekvenciagörbéi írják be hullámformáikat a fonografikus lemezbe”, ebben az értelemben lehet ez a fajta rögzítés „fizikailag pontos”, „azt érinti, ami a testekben Valós”. (Kittler, 86)
5. Az Imaginárius talán a legösszetettebb a három regiszter közül, megközelíthetjük optikai modellek, mathémák és topológiai formák felől – az érvelésem szempontjából az első két aspektus lesz fontos. Az Imaginárius regiszter optikai vonatkozása a híres lacani tükörstádiumból bizonyára ismerős, miszerint a tükör az énképzésben játszik szerepet azáltal, hogy elénk tár egy virtuális képet (amit a tükörben látunk, valójában nincs azon a helyen, ahol látjuk), amely segít az egységes testképünk (Ideal-Ich-Ideal) kialakításában: az előttes én (Ur-Ich) ekkor kezd differenciálásba, „strukturálja a valóságot, és kialakítja az Ideal-Ich-Ideal dinamikáját az Imagináriusban”.

- (Lacan, 223) Ezért lehet az, hogy alapvetően a vizualitás terepeként kezeli a hagyományos értelmezés, ahogyan Kittler is a filmet köti hozzá, amennyiben „először a film tárolja azokat a mozgó hasonmásokat, amelyekben az emberek más főemlősöktől eltérően fel (és féltre) tudják ismerni testüket. Az imaginárius tehát a mozi státuszával bír”. (Kittler, 91)
6. Hanjo Berressem, *Rezgések: magnetofonra venni az akusztikus tudattalant*, ford. Vásári Melinda = Prae, 2016/3 (Zaj), 23; 22–39.
 7. Hasonló módon az objektivitás és a hitelesség letéteményeseként jelennek meg e médiumok, mint ahogyan Mészöly Miklós *Filmjében a kamera van pozicionálva*.
 8. Sághy Miklós, *A fotók és a festmények szerepe Ottlik Géza Buda című művében* = „...ami biztosan van...” *Itt kezdődött a posztmodern?*, szerk. Finta Gábor – Füzfa Balázs, Savaria University Press, Szombathely, 2012, 213 – kiem. V. M.
 9. Sághy, *A fotók és a festmények szerepe...*, 214. Ez is mutatja, hogy hasonló igényekkel lép fel a *Hajnali háztetők* narrátora, mint Mészöly Miklós *Filmjének* elbeszélője.
 10. Milián Orsolya e fiktív képeket „a textus által performatív módon létesített faktumoknak” tekinti, amelyek hipotetikus materialitással bírnak. Milián Orsolya, *Verbális és vizuális összeütközései a Hajnali háztetőkben* = „Csinálj vele, amit akarsz, édes öregem!” *Ottlik Géza (újra)olvasásának lehetőségei*, szerk. Sághy Miklós, Savaria University Press, Szombathely, 2009, 16.
 11. A borítók a 78. lap alján láthatók.
 12. A mű első változata 1943-ban készült el, s a következő évben jelent meg két részletben a *Magyar Csillag* hasábjain, s ebben a változatában, még nem volt sem elő-, sem utóhangja a történetnek, vagyis a keretet csak 1957-ben írta hozzá Ottlik. Szegedy-Maszák Mihály, *Ottlik Géza*, Kalligram, Pozsony, 1994, 58.
 13. A jelenet leírásában a vizualitás dominál, ami mintha arra is utalna, hogy a jelenet szereplői nem értik meg egymást, feszültség van közöttük. Szegedy-Maszák Mihály e rész ábrázolástechnikáját a következőképpen jellemzi: „a tekintet és a taglejtés ezúttal is többet közöl a beszédnél, amely olykor kifejezetten fölöslegesnek, a helyzethez nem illőnek, visszásnak minősül, vagy éppenséggel ellentmondásban van a viselkedés többi, érvényesebb vagy kifejezőbb formáival. Feltűnő a nézésre, arckifejezésre s mozdulatra vonatkozó igék, valamint az irányt jelölő szavak kiemelt szerepe, s a kiemondatlan hangsúlyozása.” Szegedy-Maszák, *Ottlik Géza*, 74.
 14. Erre Szegedy-Maszák Mihály is felhívja a figyelmet: „A nézőpont végig korlátozott: csak arról esik szó, amit az elbeszélő közvetlenül érzékelti tud.” Szegedy-Maszák, *Ottlik Géza*, 74.
 15. A két viszony – Petár és Bébé, illetve Bébé és az olvasó – analógiájára Varga Betti is utal: „Az olvasó úgy hiszi el Bébé szavait, mint Bébé Petárét a szöveg nem szolgál végső igazodási pontokkal.” Varga Betti, *Tudatos „hibák” Ottlik Géza Hajnali háztetők című kisregényében* = „Próza az, amit ki-

- nyomtatnak”. *Tanulmányok Ottlik Gézáról*, szerk. Bednancs Gábor – Hansági Ágnes – Horváth Csaba – Palkó Gábor – Wernitzer Júlia, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 297.
16. Szegedy-Maszák, *Ottlik Géza*, 75.
17. A Buda kapcsán Sággy a következőképpen jellemzi ezt a technikát: „E lényegábrázoló technika nem a külsőségekre, hanem a belső, vagy ha tetszik, a transzcendens tartalmaknak a megjelenítésére törekszik. Éppen ezért a festőnek munka közben mintegy csukott szemmel befelé kell figyelni, a saját belső (transzcendens) sugallatait kell regisztrálnia, hogy az »eltűnt idő« lényegi, azaz szabad szemmel nem látható, sokkal inkább csak utólag belátható transzcendens tartalmait (»levegőjét«, »hangulatát, milyenségét«) meg tudja jeleníteni.” Sággy, *A fotók és a festmények szerepe...*, 215.
18. Ottlik, *Buda*, Európa, Budapest, 1997, 88.
19. Sággy, *A fotók és a festmények szerepe...*, 215.
20. Sággy, *A fotók és a festmények szerepe...*, 216 – kiem. V. M. Walter Benjamin meghatározása a következőképpen hangzik: „Kimondhatjuk, hogy ami a műalkotás technikai reprodukálhatóságának korában szertefoszlik, az a mű aurája. [...] Általánosan úgy fogalmazhatunk, hogy a reprodukciós technika kivonja a reprodukáltat a hagyomány birodalmából. Amennyiben a reprodukciót sokszorosítja, egyszeri előfordulását tömegessel helyettesíti.” [...] egyszeri felsejlése valami távolinak, legyen a jelenység bármilyen közel. Megpihenve egy nyári délután tekintetünkkel követjük a horizonton kirajzolódó hegyvonulatot, vagy a faágat, mely árnyékot vet a nyugvó alakra – ez annyit jelent, hogy belélegezzük a hegyek és az ág auráját.” „[A] filmnek köszönhetően először kerül az ember abba a helyzetbe, hogy egész élő személyével, mégis annak aurájától megfosztva fejt ki hatást. Mert az aura az ő Itt és Most-jához kötődik. Nem létezik róla másolat.” Walter Benjamin, *A műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában*, ford. Kurucz Andrea, http://aura.c3.hu/walter_benjamin.html, letöltés: 2017. augusztus 24.
21. Sággy, *A fotók és a festmények szerepe...*, 216–217 – kiem. V. M.
22. Sággy, *A fotók és a festmények szerepe...*, 218.
23. Sággy, *A fotók és a festmények szerepe...*, 220. (Eduardo Cadava, *Words of Light. Theses on the Photography of History*, Princeton, Princeton University Press, 1998, 13.)
24. Sággy, *A fotók és a festmények szerepe...*, 221.
25. Szegedy-Maszák, *Ottlik Géza*, 59. Korda Eszter szintén amellest érvel, hogy a festmény a szöveg metaforája, az érvek közé a két alkotás keletkezéstörténetét is beemeli: ahogy az 1943-as megírást az 1956-os „beke-retezés” követi, úgy festi meg 1943-ban a festményt, majd festi át azt az 1956-ban hozzáadott keretben: „[...] a festmény nemcsak témája és kompozíciója miatt metaforája a szövegnek, hanem az alkotásfolyamat ábrázolásában is, így a festmény alkotása önemblematikusan tükrözi a kisre-

- gény megalkotását.” Korda Eszter, *Ecset és toll. Az Ottlik-próza vizuális narrációja*, Fekete Sas, Budapest, 2005, 123.
26. Szegedy-Maszák, *Ottlik Géza*, 61; 63.
27. Szegedy-Maszák veti fel ezt a lehetséges értelmezést: „Nem egészen képtelenség paródiaként olvasni a *Hajnali háztetőket*, vagyis olyan műnek tekinteni, melyben a huszadik századi regényírás némely szerkezeti vonásai kiferdítve szerepelnek.” Szegedy-Maszák, *Ottlik Géza*, 61. A szöveg öniróniájának tekinthető, hogy önmagát egy képhez készülő dokumentumként határozza meg, amely egy „kontár elbeszélő munkája”.
28. Szegedy-Maszák, *Ottlik Géza*, 59.
29. „Az elkészült képen Z. valóban felismeri őket, vagyis Bébé festménye mintegy a szomszédos, a fotografikus médium tulajdonságaira tesz szert: a festmény itt a realizmus, pontosabban az objektivitás igényével lép fel, amennyiben nemcsak, hogy leképezi, de azonosíthatóvá és visszakereshetővé teszi az empiriát, az ún. valóságot.” Milián, *Verbális és vizuális...*, 20.
30. Erre Milián Orsolya is felhívja a figyelmet: „Az (empirikusan) láthatatlantól formált láthatóság, a távollévő imaginárius kiegészítése és megjelenítése olyan látványt hoz létre, amely egybeesik a valósággal, ámde úgy, hogy a tapasztalati dimenzióra csak ingatag módon alapoz, ilyképp a vizuális tárgyiasságot nem valamiféle külvilág, jóval inkább a fantázia és a képzelőerő dimenzióival helyezve viszonylatba.” Milián, *Verbális és vizuális...*, 20.
31. Sággy, *A fotók és a festmények szerepe...*, 214.
32. Sümegi A *regényrőlben* felvázolt rendszer alapján a *Hajnali háztetőket* a következőképpen jellemzi: „A *Hajnali háztetők* második változata valami nagyon hasonlóval kísérletezik, mint az első nagyregény. Egyrészt találunk benne egy konvencionális elbeszélést egy kedves gazfickóról (R1). Erre azonban ráépül egy másik történet (R2), az elbeszélő Bébéé, aki nem képes épeszű idegenként előadni a történetet, hiszen abba ő is bele van gabalyodva [...]. Péter története események sorozataként (R0) jelenik meg előttünk (R1), Bébéé viszont olyan élmények sorozataként (R0), melyek végül egy festménybe sűrűsödnek össze, éppen úgy, mint ahogyan az *Iskolában* végül minden felkerült a szférikus felületre. S végül mindebből kell körvonalazódnia Rr-nek.” Sümegi István, *Kalandos hajózás az epika rejtélyes vizein = „...ami biztosan van...”*, 151.
33. Milián Orsolya is fontosnak tartja, hogy a – kép- és regény- – cím alapja valójában egy láthatatlan epizód: „[A kép] verbális márkája, címváltozata, amennyiben ez egy, a képi térben a szó szoros értelmében véve *láthatatlan* epizódra, Halász Péter budapesti látképére utal.” Milián, *Verbális és vizuális...*, 17 – kiem. M. O.
34. Ugyanennek a belátásnak következménye Milián Orsolya megállapítása is, miszerint a kisregény egyfajta szöveges archívumként, „tartályként” szolgál a benne szereplő festmények és fényképek számára: „A *Hajnali háztetők* története szerint Halász

Péter festményei [...] azonban verbálisan – Bébé tömör leírásaiban és narrációjában –, valamint – egy újabb mediális transzpozícióval – fotografikus formában megőrződnek: »Egy fekete dobozban ott voltak a festményeiről készült fényképfelvételek; mintha élete műve lenne itt a koporsóba zárva«. (108 – kiem. M. O.) Ha ezt az »itt«-et nem a történet, hanem az elbeszélés szintjére vonatkoztatjuk, akkor Bébé szövege (vagy a kisregény maga) az a tartály, amelyben Halász Péter alakja és festményei konzerválódnak.” Milián, *Verbális és vizuális...*, 16.

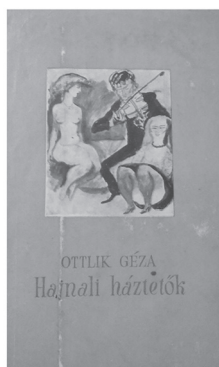
35. A szimbolikus regiszterbe a különbségeken alapuló, diszkrét, bináris jelrendszerek tartoznak – így a nyelv és az írás is. Mindebből következik, hogy a szimbolikus rácsozata nem képes befogni a Valóst, a zajt, az „maradékként” fennakad a valós strukturálása közben, ahogyan az Imaginárius dinamizmusát is rögzíti. Magától értetődően Kittler az írógépet társítja a szimbolikushoz, mivel az írógép esetén „a kézírás folyásával szemben diszkrét, szóközökkel elválasztott elemek lépnek egymás mellé”, ennyiben a szimbolikus „a nyomtatott betűs írás státuszával bír”. (Kittler, 91)
36. Milián Orsolya is felhívja a figyelmet erre a jelzett mediális váltásra, amely szerinte egy másik szójátékra is rávilágít: „Ezek a reflektív kiszólások a Bébé beszéde és Bébé írása, az 'élő', beszélt nyelvhasználat és az ezt felülről, grafikus rögzítés közötti, ismét mediális váltásként identifikálható résre, elfedés és megmutatás

a *Hajnali háztetők* szövegét ugyancsak átszövő stratégiáira utalnak. A nyelvi trükk – a jólnevelt narrátor a nyomdafestéket nem (igazán) tűrő kifejezést (ön)cenzúrázza – egy másik (szó)játékra, az elhallgatás (le nem írás) meg- és kifordításának példájára is rávilágít: a kurrens hatalom legexponáltabb képviselőjének neve (ti. Lőcs elvtárs) olyan sokatmondó – és leírt – titulus, amelynek – bizonyos (fallikus) értelemben – a hivatalos, normatív nyelvhasználatban nem volna helye.” Milián, *Verbális és vizuális...*, 19.

37. Hasonlóan a borítókhöz, amelyek rögzítik az imaginárius tartalmat.
38. Milián, *Verbális és vizuális...*, 18.
39. A függeléket a következőképpen vezeti be Bébé: „El kellene még mondanom talán, miként a regényírók szokták, egy rövid zárófejezetben, hogy a szereplők közül rendre kivel mi történt.” (132) Az elbeszélő regényíróvá válására Varga Betti is utal: Varga Betti, *Tudatos „hibák”*, 283.
40. Szegedy-Maszák, *Ottlik Géza*, 75. – Lásd fentebb az eredetileg Z.-nek azonosítás céljából készített kép esetét, ahol szintén szükség volt a képeleltre ahhoz, hogy a kép betölthesse funkcióját.
41. S ne feledjük, az utóhang az előhanghoz hasonlóan 1957-ben lett a regény részévé.
42. Szegedy-Maszák, *Ottlik Géza*, 78.
43. Szegedy-Maszák, *Ottlik Géza*, 65.
44. A történet az *Iskola a határonban* a következőképpen hangzik: „Petár szénfekete fiú volt, az arca csupa vigyorgó ránc, a térde mindig csupa var. Egyszer egy puha, formálható,

- pasztellezéshez való radírt mutatott nekem, és azt hazudta, hogy lopta a boltban. Ezen barátokztunk össze, mert a radír jó dolognak látszott, és rávettem, hogy menjünk el együtt újra a Nádler-féle papírkereskedésbe, hadd lopjak én is egyet magamnak. A lopás ugyan nem sikerült, illetve csak levelezőlapokat tudtam lopni gumi helyett, de addigra már kiderült, hogy Halász, még ha ebben az esetben hazudott is, azért nagyon bátor és jókedvű fiú, s hamarosan a legjobb, legkedvesebb barátom lett.” Ottlik, *Iskola a határon*, Magvető, Budapest, 1959, 49.
45. „Mentünk aztán együtt puha radírt lopni.” Ottlik, *Buda*, Európa, 1993, 89.

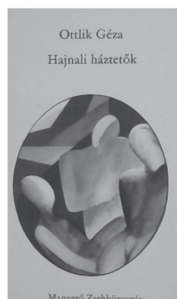
46. Ottlik, *Iskola a határon*, 54–56; *Hajnali háztetők*, 61–62.
47. „Az *Iskola a határon* szerint a másodéves Halász Péter azért vesz alig tudomást Both Benedekről, mert barátságuk a »civil« életformához kötött. A *Hajnali háztetők* 5. fejezetében az elbeszélő »iszonyú árulásnak« érzi barátja viselkedését, és a jelenet olyan tettek felsorolása követi, amelyek azoknak a véleményét hivatottak igazolni, akik egy közmondással összegzik Halász Péter cselekedeteit: »Kutyából nem lesz szalonna.«” Szegedy-Maszák, Ottlik Géza, 69.
48. Szegedy-Maszák, Ottlik Géza, 69.
49. Sümegi, *Kalandos hajózás*, 143.
50. Szegedy-Maszák, Ottlik Géza, 63.

Magvető, Budapest, 1957

Magvető, Budapest, 1969

Magvető, Budapest, 1977

Magvető, Budapest, 1987

VIDÍTÓ KEDVEZMÉNYEK!

Ne búsuljon tovább!

A Magyar Narancs-olvasókártyával akár több ezer forintot is spórolhat kedvenc helyein.

Rendelje meg most **11 288 forint kedvezménnyel*** mindössze 19 860 forintért a Magyar Narancsot, és legyen Ön a legtöbb helyen **20 százalék kedvezményre** jogosító „Olvasókártya”!

Már csak ezért is érdemes egy évre előfizetni!

Az áruspéldányhoz képest.

Az előfizetés lejártáig 20% kedvezményt nyújt:

Bethlen Téri Színház • Cirko-Gejzír • Fonó
Budai Zeneház • Írók Boltja • Jurányi
Produkciós Közösségi Inkubátorház • Katona
József Színház és Kamra • Ludwig Múzeum
• Nemzeti Táncszínház • Örkény Színház •
Petőfi Irodalmi Múzeum • Székény Színház •
Trafó • Zsolnay Örökségkezelő (Pécs)

10% kedvezményt nyújt:

Tranzit Art Café

7% kedvezményt nyújt:

Líra Könyvesboltok

magyarnarancs.hu/elofizetes

MAGYAR NARANCs

AJÁNDÉKOZZON ÉLET ÉS IRODALMAT!

Lepje meg családtagjait, barátait, üzletfeleit
Élet és Irodalom-előfizetéssel!

Rendelje meg igényes grafikai kivitelű ajándék-
utalványunkat, s adja át annak, akit tartalmas
és maradandó ajándékkal kíván megtisztelni.
Hónapokon át mindig Önre emlékezteti majd őt
a hetenként érkező *Élet és Irodalom*.

Az ajándékutalvány
megrendelhető,
illetve megvásárolható
a szerkesztőségben:

1089 Budapest,
Rezső tér 15.,
tel.: 210-5149,
210-5159,
fax: 303-9241,
e-mail:
lapterjesztes@es.hu,
es@es.hu

Az előfizetés díja: negyedévre
6300 Ft, fél évre **10 800** Ft,
egy évre pedig **19 860** Ft

ÉLET ÉS IRODALOM
IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

